

Zsengellér József

Carmina gratulatoria hebraica
és a hébernyelv-oktatás
a Nagyváradi Református Kollégiumban¹

A köszöntőversek kora ugyan már lejárt, mégis a 65 éves Adorjáni Zoltánt héber köszöntőversekkel szeretném üdvözölni. Még ha nem is a sajátjaimmal, de olyanokkal, melyek hollandiai peregrináció során születtek. Hollandiai peregrináció segítette ünnepeltünket is tudományos pályáján, így ő maga is egy kicsit hasonló helyzetben van, mint amit írásunk főhősei átéltek. Külhoni tanulmányok és a bibliai nyelv elmélyült használata a teológiai oktatásban. Ehhez kívánom még továbbra is Isten áldását, sok erőt és jó egészséget!

A carmina gratulatoria hebraica, vagyis a héber köszöntővers a reformáció megerősödése és egyben első megpróbáltatásai idejének, valamint a református felsőoktatás hazai kezdeti korszakának tiszavirág-életű irodalmi műfaja. Miután a külföldi egyetemjárás kiszélesedett, és a magyar hallgatókat fogadták az angliai és az újonnan alapított németalföldi egyetemeken, az 1598 és 1717 közötti időszakban külhonban a német, holland, angol, svájci és lengyel egyetemeken, valamint hazai kollégiumokban születtek magyar teológus hallgatók tollából egymás tudományos disputái vagy doktori védései alkalmából héber köszöntőversek. A hébernyelv-tudás, a költészet és a teológia hármasa ötvöződik ezekben a versekben. A tehetségen kívül az oktatási és tudományos háttér volt számukra segítségül. Áttekintve az ötvennégy magyar carmeníró pedigregjét, legtöbbjük három hazai kollégium hallgatói közül került ki, illetve oktatói közé tartozott a későbbiekben:

---

¹ Ez az írás az NKFIH K-125486 számú kutatási pályázathoz kapcsolódik (vezető: Zsengellér József, munkatársak: Biró Tamás, Götz Andrea, Juhász Szandra, Koltai Kornélia). Megírását anyagilag a Dunántúli Református Egyházkerület és az Országos Rabbiképző – Zsidó Egyetem tette lehetővé.

Sárospatak, Debrecen és Nagyvárad. Ebben az írásban feltárjuk a Nagyvárad Református Kollégium héber oktatásának helyzetét és annak eredményét a héber nyelv használatában és a héber köszöntőversek írásában.

Kollégiumalapítás és oktatásszervezés

Zoványi lexikona szerint Nagyváradnak 1557-től, egy évvel azután, hogy Erdély elnyerte önállóságát, és hozzácsatolták a részeket, „mindjárt kezdettől fogva tekintélyes és egyre virágzóbb, két tanárral ellátott iskolája volt.”² Optimista kijelentése ellenére ennek az állításnak sehol nem találjuk az eredőjét, sőt maga Zoványi egy másik írásában is azt írja, hogy 1567-ben még „triviális fokon állott”.³ Csernák Béla fogalmazza meg elsőként az iskola 1557-es felállítását 1934-es monográfiájában, amely nagyjából egy időben születik Zoványi írásaival, aki azonban direkt módon nem hivatkozik Csernákra. Ezek után mindketten legalább 1563-ra teszik az első ismert rektor, Sásvári Gergely működésének kezdetét.⁴ Ezen a

---

² Zoványi Jenő: *Magyarországi protestáns egyháztörténeli lexikon*. MRE Zsinati Iroda Sajtóosztálya, Budapest 1977, 433. szerint az alapítás az 1557-es országgyűlési határozat nyomán történt. De az országgyűlési határozat csak a kolozsvári és marosvásárhelyi kolostorok tanodákká való átalakításáról szól. Lásd Szilágyi Sándor (szerk.): *Erdélyi Országgyűlési Emlékek 2. 1556. sept. –1576. jan.* MTA, Budapest 1876, 15–16. és Zsilinszky Endre: *A magyar országgyűlések vallásügyi tárgyalásai a reformációtól kezdve*. Első kötet. A reformatiótól a bécsi békéig (1523–1608). Magyarországi Protestáns Egyház, Budapest 1880, 110–111. Csernák Béla: *A református egyház Nagyváradon 1557–1660*. Kálvin Könyvnyomda, Nagyvárad 1934, 63 szerint „az 1557-es országgyűlés a Mindenszentek tiszteletére ajánlott zárdát adta át”. (Ezt az adatot átveszi Herepei János: *Adatok a Rákócziak váradi kollégiumának történetéhez – Rektorkok, mesterek*. In: Keserű Bálint (szerk.): *Adattár XVII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez II*. JATE – MTA, Budapest – Szeged: 1966, (19–131) 20, és Szabó András: *Várad lelkesek, tanárok és diákok Wittenbergben a 16. század második felében, a 17. század elején*. In: Biró Annamária és Boka László (szerk.): *Értelmiségi karriertörténetek, kapcsolathálók, írócsoportosulások 3*. Reciti – Partium kiadó, Budapest – Nagyvárad 2018, (33–41) 34. Debreceni Ember Pál *Várad reformátussá válását teszi 1557-re*. [Debreceni Ember Pál] Lampe, Friedrich Adolph: *Historia ecclesiae reformatae in Hungaria et Transylvania*. Jacobum van Poolsum, Utrecht 1728, 636. Digitálisan: <https://books.google.hu/books?id=NeVBAAAACAAJ> (2021. 02. 14.).

³ Zoványi Jenő: *A magyarországi protestantizmus 1565-től 1600-ig* (Humanizmus és Reformáció 6). Akadémia, Budapest 1977, 355.

⁴ Zoványi Jenő: *A magyarországi protestantizmus*, 355; Csernák Béla: i. m. 64; Bölcskei Gusztáv: *A kezdetektől a váradi iskola beolvasásáig (1660)*. In: Barcza József (szerk.): *A Debreceni Református Kollégium története*. MRE Zsinati Irodájának Sajtóosztálya, Budapest 1988, (9–42) 49 ezzel szemben már 1557-re teszi Sásvári tanárkodásának kezdetét.

ponton azonban Csernák további következtetése különösen érdekes. Ezt írja: „Tanári működésének idejére esik a debreceni nagy tűzvész, amely 1564-ben elpusztította Debrecen városát s a városi jegyzőkönyvek szerint »a plébánosi ház és épületek az összes iskolával egyetemben megsemmisültek«, s pár évig a mi iskolánk pótolja a debrecenit.”⁵ Ezt a megjegyzést veszi át Bölcskei is:

Az 1564-es tűzvész, amely elpusztította a Szent András-templomot, a parókiát és az iskolaépületet, majd a városban garázdálkodó rablócsapatok dúlásai válságos helyzetbe sodorták az oktatást is. Valószínű, hogy 1564–67 között szünetelt is a tanítás. Ebben a helyzetben a debreceni iskolát a váradi pótolhatja. Melius Juhász Péter 1566-ban Váradon János Zsigmondtól házat kapott birtokul, hogy az ideköltözött Hoffhalter nyomdáját „egyháza érdekében minél inkább igénybe vehesse”.⁶

Az alapproblémát Sásvárinak a tűzvész idején betöltött váradi tanárságának felvetése jelenti. Életének eseményeiből elsőként Wittenbergből vannak adataink. Beiratkozása a matrikula szerint 1562. november 11-én történt,⁷ majd 1565 március 16-án van egy bizonyos Claudius Textor album amicorumába írt latin nyelvű bejegyzése wittenbergi helymegjelöléssel.⁸ Ez a dátum nem teszi lehetővé, hogy a tűzvész idején Váradon legyen. Skaricza Máté hivatkozása szerint is 1566–1568 között tölti be Sásvári a rektori tisztelet.⁹ Ezek alapján azt feltételezem, hogy ha volt is az 1564-es debreceni tűzvész előtt Váradon iskola, abban ott legfeljebb a helyi lelképásztorok tanítottak. Az eseményeket a következőképpen

---

⁵ Csernák Béla: i. m. 64.

⁶ Bölcskei Gusztáv: i. m. 15.

⁷ Szögi László: *Magyarországi diákok németországi egyetemeken és akadémiákon 1526–1700*. ELTE Levéltár, Budapest 2011, 270 (312) itt *transylvano hungarus, nobilisként* határozza meg magát.

⁸ Asztalos Miklós: A wittenbergi egyetem magyar hallgatóinak nyelvismerete a XVI. században. In: *Egyetemes Philológiai Közöny* 58 (1934), (1–11), 6; Szabó András: *Coetus Ungaricus. A wittenbergi magyar diáktársaság 1555–1613* (Humanizmus és reformáció 37). Balassi kiadó, Budapest 2017, 219. A „Stammbuch” digitális elérhetősége: <http://d-nb.info/gnd/121228282>.

⁹ *Vita Stephani Szegedini*. Bázél 1585. 7. lap az 1566-os évhez kötődően. Digitálisan: <https://collections.library.yale.edu/catalog/2109558> (2021. 02. 15.). Kontz József: Sásvári Gergely. In: *Figyelő* 24 (1888), (74–78), 74. Skariczát idézi Sásvári 1567-től kezdődő rektorságát igazolandó Varga Bernadett: Sásvári Gergely 1570-es ismeretlen munkájáról. In: *Magyar Könyvszemle* 123 (2007), (96–103), 98, is, ugyanott Csernákra hivatkozva azt mondja, hogy a debreceni tűzvész idején volt rektor.

rekonstruálok. A tűzvész miatt elköltözni kényszerülő debreceni iskola székelyét Méliuszék áteszik a közeli Váradra, ami egyben helyet és teret is tud adni az unitáriusokkal folytatott vitának, és az ahhoz szükséges nyomdának is.¹⁰ A későbbi kényszerű vagy kényszerített iskolaátköltözésekhez, áttelepítésekhez hasonlóan a vissza- vagy elköltözés után Váradon is az történik, hogy a helyet adó intézmény átveszi és meg is tartja az ideiglenesen ott működő iskola szervezetét, oktatását.¹¹ Még az is elképzelhető, hogy voltak olyan debreceni diákok, akik itt maradtak a visszaköltözés után. Debrecenben az 1567-es zsinat eszerint nem egyszerűen szabályozta a kollégiumi oktatást, hanem új szabályok alapján újraindította a debreceni iskolát. Ezzel párhuzamosan Váradon is új időszámítás kezdődik. 1567-tel kezdődően meghívnak rektornak egy Wittenberget megjárt hazatérő akadémistát. Így lesz Sásvári Gergely nem egyszerűen az első ismert, hanem valószínűleg az első önálló rektora a váradi scholának. A debreceni iskola ezáltal katalizátora lett a váradi iskola fejlődésének, és fizikai jelenléte hozzájárult annak átalakulásához. Alig telik el száz esztendő és, bár tragikus körülmények között, de Várad megszolgálja és visszaadja Debrecennek ezt a katalizátor- és átalakító szerepet, amikor a város elestével Debrecenbe költözik a váradi schola, ami új szintre emeli a Debreceni Kollégium státuszát.

A váradi iskolának a szakirodalomban korábbi hármaskorszakolását tehát a fentiek alapján négyre bővíthetjük.¹² Az első, korai időszak a gyülekezet megalakulását követő oktatásszervezés (1557–1564), melyben a tanítást a gyülekezet lelképásztorai látták el. A második időszak a debreceni iskola ideköltözésétől Bethlen Gáborig tart, és az unitarianizmussal folytatott küzdelem egyik központjává tette Váradot, ahol több hitvita is zajlott az itteni tanárok és lelkészek részvételével. A harmadik korszak a 17. század első három évtizede, melyben már

---

¹⁰ Ezzel szemben Fekete Csaba szerint a szétszéledt diákság nagyjából egy év múlva visszaszállingózott, nemigen történhetett meg az, hogy Váradon tanultak évekig. (Személyes kommunikációban.)

¹¹ Lásd például Gyulafehérvár nagyenyedi, Sárospatak gyulafehérvári ideiglenes átköltözésének eredményét.

¹² A hármaskorszakolást lásd Pálfi József: *Református felsőoktatás Erdélyben, Univerzitások a reformációtól a Kolozsvári Tudományegyetemig*. Erdélyi Múzeum Egyesület, Kolozsvár 2009, 62–66. (az oldalszámok a disszertációformából valók: digitálisan: https://dea.lib.unideb.hu/dea/bitstream/handle/2437/85412/Palfi_J_ertekezes.pdf?sequence=5&isAllowed=y (2021. 02. 15.).

oktatóként megjelennek a külföldet megjárt sikeres váradi akadémisták, végül az 1640-es évektől Várad török kézre kerüléséig tartó időszak jelenti a negyedik, oktatás és tudományosság terén legjelentősebb korszakot.

A héber nyelv oktatásának általános feltételei

Mielőtt konkrétan a váradi héberoktatás kérdésére rátérnénk, fontos meghatározni azt az oktatáspolitikai miliőt, melyben létrejön és megerősödik a váradi schola. A reneszánsz, majd a humanizmus antikvitáshoz forduló gondolatisága a reformációban a Biblia-centrikussággal megerősödve a három szent nyelv, a latin, görög és héber megismerését és művelését tartotta a teológia csúcsának.¹³ Luther közvetlen munkatársa, Philip Melanchthon Wittenbergben kiépített iskolarendszere a tudós kegyesség eléréséhez a triviális iskola szintjén oktatta a latint, a középső szinten a görögöt, és az egyetemi szinten, a bölcsészeti tagozat kereteiben ismertette meg a hallgatókat a héberrel. A lutheri irányból kinövő hazai protestantizmus Melanchthon elveit követve építkezett. János Zsigmond erdélyi fejedelem az 1565. augusztus 22–29. között tartott országgyűlésen a vásárhelyi, de különösen a fejérvári schola fenntartásával kapcsolatosan azt is megjegyzi, hogy az akkora összeg legyen, ami elég „tudós személyeknek tartására, kik görögöt, deákat tanítsanak, és az egyházi szolgálat[ot] naponként isten tisztességére”¹⁴

Vagyis ez a két iskola már a *trivium* mellett a *quadrivium* tárgyainak a tanítására is vállalkozhatott.¹⁵ Ebben azonban még nem kapott helyet a héber. Elsőként az előbb emlegetett tűzvész követő 1567-es Debreceni Zsinat foglalkozott részletes tanügyi kérdésekkel. Az első két szintet egyben kezeli, és a teológiát emeli ki legmagasabb szintnek. A héber itt a teológiától elválasztva, még a felsőfokú szakasz előtt jelenik meg:

„Azért a keresztyének iskoláiban elsőben a nyelvek ismerete, latin s görög nyelvtan (a hol lehet zsidó is), észtan, szónoklattan és más a theologia ismeretére

---

¹³ Vö. Zsengellér József: *The Hebrew Language and Comparative Linguistics in the Early Centuries of Hungarian Protestantism*. In: Kurucz, György (szerk.): *Protestantism, Knowledge and the World of Science / Protestantismus, Wissen und die Welt der Wissenschaften*, KRE – L'Harmattan Kiadó, Budapest 2017, 63–76.

¹⁴ Szilágyi: i. m. 289–290.

¹⁵ A trivium területei a grammatika, retorika, dialektika, a quadriviumé a logika és metafizika (tárgyai a görög nyelv, a fizika, az etika, a logika, a politika, a geometria és az asztronómia).

megkívántató tisztességes tudományok taníttassanak, azután a hittudomány, a szent írás görög és latin nyelven adassanak elő az ifjuságnak.”¹⁶

Melanchthon mellett fontos megemlíteni a kálvinista vonalat képviselő strassburgi pedagógus, Johannes von Sturm oktatási módszerét, aki már osztályokra bontva építette fel a 9–10 éves gimnáziumi rendszert. A görög itt félidőben, a héber pedig a tanulmányok végén jelent meg, a magyar zsinati döntéshez hasonlóan, csupán opcionálisan.¹⁷ A váradi oktatással kapcsolatosan különösen érdekes lesz a Bethlen Gábort tanügyekben is tanácsoló Szenczi Molnár Albert *Scyllecta scholastica* című könyve 1621-ből,¹⁸ mely a latin szótára függelékeként megjelentetett oktatásügyi gyűjtemény. Több neves külföldi oktatásszervező anyagát kivonatolta vagy szerkesztette egybe itt Szenczi, akik közül témánk szempontjából kettőt érdemes kiemelni. A kötet második anyagaként Wilhelm Zepper *De scholis vernaculis seu vulgaribus* című könyvének 9 fejezetét tette be. Ennek 18. oldalán Zepper a *classica schola* tanítandó tárgyai között említi a kezdő hébert (*hebraicae linguae rudimentis*), az akadémiákon (*schola Academica*) viszont már a teljes héber nyelv-oktatás része a curriculumnak. A kötet végére került *Institutio iuventutis in paedagogiis illustribus inferioris palatinatus* című, Heidelbergben 1621-ben¹⁹ megjelent szöveg azért érdekes, mert a gimnáziumok számára komplett tantervet és módszertant ír elő a különböző tárgyak tanításához. A XXII. fejezetében (31–32. o.) a Héber nyelvi bevezetés (*Institutio in lingua Hebraea*) kurzus számára – amit alapvetően önkéntes tárgynak javasol – a folyamatos olvasást, a betűk szép írását, a főnévragozást és a múlt idejű igeragozást írja elő. Mindehhez tankönyvként Waser *Praecepta elementaris* című könyvét ajánlja, nyelvgyakorló olvasmányként pedig a Zsoltárok könyvét.

Áttekintésünkből kitűnik, a váradi schola formálódásának első két korszakában több olyan országos és egyházi határozat születik, illetve számos oktatási szisztéma éri el az iskolaszervezőket, melyek biztosítják a héber nyelv

---

¹⁶ Kiss Áron: *A XVI. században tartott magyar református zsinatok végzései*. Magyar Protestánsok, Budapest 1881, 602.

¹⁷ Dienes Dénes: A héber nyelv a Sárospataki Kollégiumban a 16–17. században. In: Kun Mária és Morvai Judit (szerk.): ספר לכבוד, *Tanulmánykötet az 50 éves Marjovszky Tibor tiszteletére*. Budapest 2003, (38–47), 42. Vö. Pálfi: *Református felsőoktatás Erdélyben*, 11.

¹⁸ Digitálisan: <https://books.google.hu/books?id=rTZNAAAACAAJ> (Megnyitva: 2021. 02. 16.).

¹⁹ Szenczi a legfrissebb oktatási anyagot adja a fejedelem kezébe.

oktatásának lehetőségét.²⁰ A kérdés az, hogy kik és milyen szinten, valamint milyen hatékonysággal oktatják a hébert. Mondhatnánk, hogy a hazai viszonyokat jól mutatja az 1567-es zsinati határozat, amikor a héber oktatását csak opcionális tananyagként adja meg. De ezen nem is lehet csodálkozni. Maga Melanchthon is épp csak két évtizeddel azelőtt állította fel a héber széles körű oktatásának általános képletét. Kezdetben még Németországban sem voltak minden egyetemen jól kvalifikált hébertanárok, akiktől tanulva a peregrinációból hazatérők országszerte beállhattak volna hébert oktatni.²¹ Ehhez még vegyük hozzá azt az oktatásszervezési alapelvet, miszerint egy rektor vagy iskolamester egy helyen mindössze egy-két, legfeljebb három évig maradhatott. A Váradról fennmaradt egyetlen írásos szabályozás ezt jól mutatja:

„Három esztendő engedtetik a Mestereknek. Az öreg legények három esztendeig taníthatják az ifjakat, de nagy szorgalmatossággal, a tunyáknak pedig csak két esztendőt sem engedünk, ha helyekbe másokat találunk: A feleséges

---

²⁰ Váradal kapcsolatban mindössze egy helyen, a több (dunamelléki!) egyházmegye által Váradon kiadott *Canones ecclesiastici.../Az edgyhazi jó rend-tartásoknak irot törvényi...* Várad, 1642, 72/164. az *rectorokra/oskolamesterekre* vonatkozó részében – itt is csak érintőlegesen – olvassunk arról, hogy egy-egy tárgyat egy esztendeig tanítottak, kivéve a didaktikát, amit két évig: „...lectiones ad terminum unius anni (praeter unam Dialecticen, cujus explicationi biennium conceditur).” A tanítandó tárgyakat sem pontosan határozza meg a törvény, csak általánosságban: „a deáki bölcsesség nemes mesterségit” (*artes liberales*) és az „isten félelmére néző dolgokat, minémű a’ tizparancsolat, a’ hit ágazati, Catechismus, a’ Szent Irásnak Somma szerént való tudomány a szentséges Enekec és Soltároc...” (*Articuli fidei, Catechismi, compendia Theologiae, sacri Hymni & Psalmi* – a latin lista sokkal rövidebb!) 70–71/163. Digitálisan: https://library.hungaricana.hu/hu/view/RMK_I_0731-RM_I_8r_0182/?pg=167&layout=s (2021. 02. 16.). Mivel Várad csak a kiadás helyéül jelenik meg a törvénykönyvben és a címben, valamint támogatóként felsorolt egyházmegyék csak a királyi Magyarország a török hódoltság területein találhatóak, számomra kérdéses, hogy a váradi kollégium is eszerint működött. Pálfi: *Református felsőoktatás Erdélyben*, 72–73. készpénznek veszi. Egy biztos, a szöveg a héber oktatását nem nevesíti.

²¹ A nyugat-európai helyzetről lásd Burnett, Stephen G.: *Christian Hebraism in the Reformation Era (1500–1660)* (Library of the Written World 19). Brill, Leiden 2012, 52–53. A héber oktatásának 16–17. századi magyarországi helyzetével egy nagyobb lélegzetű írásban fogunk majd foglalkozni. Addig is lásd egy hamarosan megjelenő cikket: Zsengellér József: Szilágyi Péter és a frankeri héber carmenírók tudományos karrierje.

Mestereknek pedig ne legyen szabad a Scholában heverniük sokáig, a tanuló ifjúság kárával, hanem semmit serénységekben meg nem szűnnek és hátra nem hagynak.”²²

Ez a szemlélet egészen a 17. század második feléig élt a magyar protestáns oktatásban, és éppen a Váradról menekülő Martonfalvi György debreceni alkalmazásával szakadt meg.

Mindennek ellenére Várad kitett magáért és a héber nyelvért.

A héber nyelv oktatása Váradon

A váradi tanárok első listáját Debreceni Ember Pál *Historiájában* olvashatjuk, akinek huszonegy nevet felsorakoztató katalógusában 1568-tól Várad pusztulásáig szerepelnek az oktatók.²³ A nevek alig fele esetében szerepeltet időpontot, abból is csupán a hivatalba állásra utaló évszámot. Ember Pál Székelyhídi Tofeus Mihálynál és Martonfalvi Györgynél tünteti fel, hogy teológiai, Enyedi Pálnál, hogy orvosi doktorátust szerzett. Jóllehet a doktorálás kiemelkedő esemény, a listán szereplő, sőt nem szereplő tanárok nyelvi és oktatói felkészültségét önmagában nem ez jellemzi. Bár a két teológiai doktor mindenképpen emblematikus személyiség lett.

Még két listáról kell említést tennünk. Csernák Béla 1934-ben gyűjtötte össze a váradi tanárok neveit az 1557 és a pusztulás közötti időszakból, párhuzamba állítva a helyi lelkészek névsorával, amiből látható, hogy néhány tanár pár év oktatói tevékenység után a helyi gyülekezet szolgálatába állt, és az is, hogy mikor működött párhuzamosan több tanár az iskolában. Listáján huszonnyolc név olvasható. A legújabb névsor Szabó András tollából született, aki a kezdetektől 1615-ig adja meg a váradi rektorok nevét és tanári munkásságának kezdő és befejező évszámát.²⁴ Egyik lista sem teljes, ami meglévő adataink hiányos voltára utal, következésképpen arra sem számíthatunk, hogy a héber oktatásban részt vevők tekintetében teljes képet tudnánk felvázolni. Mégis, a héber köszöntőversek kutatásának köszönhetően ma már jobban rálátunk erre a területre is, mint korábban, és

---

²² A negyedik rész x. kánonja in *Canones ecclesiastici...*, 168–169.

²³ Debreceni Ember Pál: *Historia*, 637–638.

²⁴ Szabó András: Váradi lelkészek, tanárok és diákok, 35. listája az sorrend és az évszámok tekintetében tér el Csernákétól, a felsorolt nevekben újat nem hoz.

egy előzetes listát felvázolhatunk azokról a váradi tanárokról, akik bizonyíthatóan tanítottak hébert, mivel mint *carmen*íróknak megvolt hozzá a kellő tudásuk.

	név	héberoktatás időtartama	carmenírás	
			helye	ideje
1	Kismarjai Veszelin Pál	1625–1627	Bréma	1625
2	Debreceni Simonides Gáspár	1631–1633	Frankfurt	1626
3	Székelyhídi Tofeus Mihály	1650–1651	Sárospatak	1652
4	Köleséri Sámuel	1657–1659	Nagyvárad	1650
5	Püspöki Szilágyi János	1659–1660	Nagyvárad	1650
6	Martonfalvi György	1659–1660	Utrecht	1656
			Franeker	1658

Héberoktatás az első és második korszakban

Hébernyelv-tudást kezdetben csak olyan rektorok esetében feltételezhetünk, akik megjárták a külföldi egyetemeket, így elsőként a Wittenbergből Váradra érkező Sásvári Gergely jöhetne szóba,²⁵ akinek görögtudásáról nyomtatott jegyzőkönyvünk is van az 1569-es váradi hitvita alkalmáról. Héber ismereteiről azonban nem szól semmilyen tudósítás. Szintén ez mondható el a második Wittenbergben tanult rektorról, Károlyi Péterről, aki 1566-ban Kolozsváron tanított, és itt *Elementa Graecae grammatices* címmel kiadott egy görög nyelvtant.²⁶ Váradra 1657 végén érkezhetett tanítani, de az 1568-as gyulafehérvári hitvitán már váradi lelkészként szerepel.²⁷ Feltehetően a két feladatkört egyszerre töltötte be, mivel az iskola stabilitását ekkor és majd a későbbiekben is a helyi eklézsiával fenntartott szoros viszony és az itteni lelkészek néha tudós rátermettsége (is) biztosította. Bod Péter állítása szerint Károlyi „deák, görög, zsidó nyelveket s egyéb

²⁵ Lásd korábban.

²⁶ Károlyi Péter (Petro Caroli): *Elementa Graecae grammatices*. Kolozsvár 1567. Harmadik debreceni–lipcsei kiadásának rejtélyes történetéhez lásd Bánfi Szilvia: Rheda Pál lipcsei kapcsolata. In: *Magyar Könyvszemle* 129 (2013), 480–483. A nyelvtan Melanchthon görög tankönyvének kivonatolása. A könyv egyébként összesen legalább öt kiadást ért meg. (Kolozsvár 1591; Szeben 1622; Lőcse 1647). A kötet végén rövid görög verstan is található!

²⁷ A hitvita 1568-as dátumát Debreceni Ember Pál: *Historia ecclesiae reformatae*, 637. Károlyi névéhez a váradi rektorok listáján kapcsolta. Török István: *A kolozsvári ev. ref. collegium története*. Collegium Előjárósága, Kolozsvár 1905, 11. szerint váradi tanárként szerepel a hitvitán.

szükséges tudományokat nagy haszonnal tanított.”²⁸ Ezt ugyan még kolozsvári tanárságáról írta, de nyilván Váradra is igaz, ahogyan Dán Róbert is gondolja.²⁹ Károlyi ugyan nem írt héber verset, de latint igen, sőt ő írta meg az első magyar vers-tant,³⁰ így elképzelhető, hogy a későbbi héber carmeníró magyar diákok az ő könyvét használva sajátították el a versírás tudományát.

A 16. század további rektorai közül talán a klasszikus műveltséggel és bizonyíthatóan jó görögnyelv-tudással rendelkező Kassai Zsigmond Dávid gyanúsítható meg oktatásra képes hébernyelv-tudással, ám erre a wittenbergi, heidelbergi és tübingeni tartózkodás sem garancia.³¹ 1580–1582 között volt rektor Váradon, akkor, amikor Pázmány Péter is itt tanult, így feltehetően a tanára is volt.

Héberoktatás a harmadik korszakban

A harmadik korszak a 17. század első három évtizede, melyben már oktatóként megjelennek a saját nevelésű, külföldet megjárt akadémisták, köztük Alvinczi Péter. Feltehetően 1590 körül fejezte be váradi tanulmányait – melynek során Pázmánnyal is együtt tanult –, majd 1598-ban iratkozott be Wittenbergbe.³² Itt barátjával, Thúry Györggyel együtt – aki a Galata levél héber fordítása mellett héber köszöntőverset is írt – egy héber–latin imádságoskönyvön dolgoztak, amit azonban nem fejeztek be.³³ Heidelbergi tartózkodása után³⁴ – ahol egy disputája meg is jelent,³⁵ és az ószövetséges professzor, David Pareus közeli diákja volt³⁶ – hazatérve 1601–1603 között Debrecenben, majd 1603-tól Váradon lesz rektor, 1604

---

²⁸ Bod Péter: *Magyar Athénás*, Nagyszében 1766, 132. (Magvető, Budapest 1982, 341).

²⁹ Dán Róbert: A héber stúdiumok háttere Magyarországon. In: *Humanizmus, reformáció, antitrinitarizmus és a héber nyelv Magyarországon* (Humanizmus és Reformáció 2). Akadémiai Kiadó, Budapest 1973, (25–36), 31. is meg van győződve arról, hogy Károlyi tanított hébert. Bár Dán a váradi héberoktatás kiemelkedő voltáról Csernákra hivatkozva ír, aki biztos, hogy Bod Péter alapján beszél Károlyi kolozsvári tanárságáról, viszont semmit sem mond a továbbiakban a váradi héberoktatásról.

³⁰ Károlyi Péter: *Institutio de syllabarum et carminum ratione*. Heltai, Kolozsvár 1567.

³¹ Szabó András: *Coetus Ungaricus*, 168–169.

³² Szögi László: i. m. 309 (3840). Itt jegyzi fel, hogy 1570-ben született.

³³ Csernák Béla: i. m. 157. Szabó András: *Coetus Ungaricus*, 87.284.

³⁴ Szögi László: i. m. 125 (756). A beiratkozás dátuma 1600. július 29.

³⁵ Alvinczi Péter: *De bonis operibus*. Heidelberg 1611.

³⁶ Csernák Béla: i. m. 107. A Pareusszal való tanár–diák viszony tartós barátsággá alakult.

februárjától pedig lelkész is, mely pozíciókat 1604 őszén a Váradon kialakult háborús helyzet miatt elhagyva feladott.³⁷ Ebben a szűk egy évben, amikor Váradon tanított, wittenbergi tanulmányaira alapozva feltehetően hébert is tanított.

Nehezen elképzelhető, hogy az 1596–1599 között Debrecenben a matematika mellett a hébert is tanító, Wittenberget és Heidelberget, sőt Hollandiát és Angliát is megjárt Szilvásújfalvi Anderkó Imre,³⁸ 1607-től 1610-ig tartó váradi lelkészége és esperessége mellett ne tanított volna a váradi iskolában, akár még hébert is. Annál is inkább, mivel a korábbi rektor, Szegedi Pastoris Dániel épp 1607 őszén adja fel váradi rektorságát a tokaji lelkészességért, és a következő nevesített rektor, Váradi Farkas Gergely majd csak 1609-ben foglalja el hivatalát.³⁹ Tehát valakinek tanítania kellett. Szilvásújfalvi pedagógia elkötelezettségét mutatja *Admonitiones* című oktatói kézikönyve is, melyet iskolarektoroknak készített.⁴⁰

Az első valódi, vérbeli hebraista, és egyben héber *carmen*író Kismarjai Veszelin Pál, aki 1622-ben az Odera melletti Frankfurtra, majd 1624-ben a brémai egyetemre iratkozik be peregrinus diákként.⁴¹ A második egyetemen találkozik Johannes Coccejusszal az Ószövetség és a héber nyelv oktatásának egyik kiemelkedő személyiségével, akit majd ezért is hívnak el a németalföldi Franeker egyetemére, ám később, főként leideni tanársága idején már teológiai nézeteiről lesz ismertté. Kismarjai Veszelinnek szoros tanár–diák kapcsolata alakul ki vele, ami még évtizedekig megmarad. Brémában, hazautazása előtt nem sokkal, 1625. június 25-én vele utazó diáktársának, Besenyei F. Mihálynak a disputációjához héber köszöntőverset írt.⁴² A verset kutatócsoportunk tagja, Koltai Kornélia

---

³⁷ Zoványi Jenő: *Egyháztörténeti lexikon*, 23. szerint ez 1605-ben történt. Ezzel szemben Szabó András: *Coetus Ungaricus*, 87. még 1604 őszére teszi. Mi is ez utóbbit valószínűsítjük.

³⁸ Szögi László: i. m. (Heidelberg:) 124 (742); (Wittenberg:) 302 (3708). Fekete Csaba személyes kommunikációban kifejtett véleménye szerint nem bizonyítható itteni tanári tevékenysége.

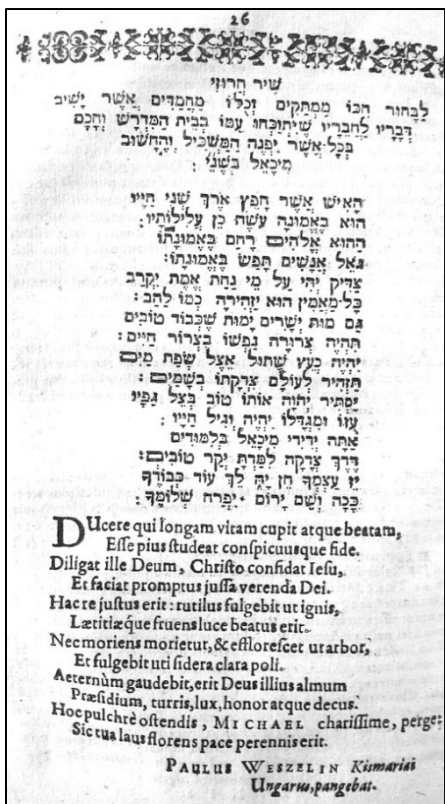
³⁹ Szabó András: *Coetus Ungaricus*, 233.

⁴⁰ RMNy 1975. Szilvásújfalvi Anderkó Imre: *Admonitiones*. Debrecen 1597.

⁴¹ Szögi László: i. m. (Frankfurt:) 95 (369); (Bréma:) 379 (5155).

⁴² Besenyei F. Mihály: *Disputatio Theologica de Gratuita Justificatione nostri coram Deo*. Vilerianus, Bréma 1625. RMK III 1372. Kismarjai és Besenyei együtt érkeznek egy huszonhat fős magyar diákhaddal Frankfurtra, de csak ők ketten mennek 1624-ben Brémába.

fordította magyarra és elemezte részletesen.⁴³ Az alábbiakban az ő fordítását hozom, illetve elemzése fő pontjai mellé fűzök néhány kiegészítést.

Rímes ének

Az ifjúnak, *ínye édes, és egész lénye gyönyörűséges*, aki szavaival megválaszol a barátjainak, akik vitatkoznak vele a tanházban, és bölcs mindenben, ami felé fordul, *az okosságot mutat, és fontos*

Mikáé! Bessenyei

A férfit, aki kedvét leli hosszú életének éveiben, ő hittel cselekszi így cselekedeteit.

Ő, az (akin) Isten megkönyörül hite által, (Az) emberek megváltója megragadja a hite által. Igaz legyen a csendes vizeknél, hűségesen közelítsen. Minden hívőt ő világítson meg, lángként. (Az) igazak halálával hal meg, ami (a) jók dicsősége, *lelke be lesz kötve (az) élet kötelékébe.*

Olyan lesz, mint a víz partja mellé ültetett fa, világítsa meg az ő igazsága mindörökké (az) egeket. Elrejtí az Úr őt jól szárnjai árnyékába, *Erőssége és tornya* lesz, és életének vidámsága. Te kedvencem vagy, (a) tanítványok között, Mihaél, (Az) igazságosság útját tanítottad, jók ékességére, Fröcsköljön rád az Úr kegye. Menj tovább

dicsőségben, *Így, és nev(ed) magasztosuljon fel, és békéd virágozzék.*

⁴³ Koltai Kornélia: Egy 17. századi héber *carmen* bemutatása – a *carmenszerző* héber grammatikája tükrében. In: Havas Ferenc – Horváth Katalin – Hrenek Éva – Ladányi Mária (szerk.): *A grammatikától a retorikáig: Nyelvészeti tanulmányok C. Vladár Zsuzsa tiszteletére*. ELTE BTK Alkalmazott Nyelvészeti és Fonetikai Tanszék 2021, 43–52. Fordításán annyit változtattam, hogy az általa alternatívaként feltüntetett, lehetséges variációk közül kiválasztottam azt az olvasatot, amely a legközelebb állt a párhuzamos latin *carmen*ben előforduló szerkezethez, mondategységhez, valamint a bennfoglaló mű témája alapján én a héber אמונה főnevet a „hűség” helyett „hit” jelentéssel fordítottam, hiszen az eredeti szó mindkét jelentést (illetve további jelentésárnyalatokat is) magában foglalja.

A vers érdekessége, ami a képen is látszik, hogy a 16 soros héber szöveg alatt 12 sorban latinul is megírja nagyjából ugyanazt a szöveget. A páros rím sorokból építkező héber vers felező 12-es szótagszámú és ütemhangsúlyos verselésű. Ezzel szemben a latin változó, 15/13-as szótagszámú időmértékes verseléssel készült. A latin verset itt közlöm magyar fordításomban:⁴⁴

Aki hosszú és boldog életet kíván élni,
kegyes és látható hitre igyekszik.
Szereti az az Istent, Krisztus Jézusban erősen bízik,
és készségesen cselekszi Isten tiszteletre méltó rendeléseit.
Ez által igaz lesz: aranyárgán fénylik mint a tűz,
örömet és boldogságot élvezve fog fényleni.
Nem halja a halandók halálát, hanem kivirágzik mint a fa.
És ragyogni fog, ahogyan a tiszta fényes csillag.
Örökké(valóságban) dicsőíti; annak az embernek Isten
erőssége, tornya, fénye, tisztessége és dicsősége lesz.
Ezt szépen tanítod, igen kedves Mihályom, folytatod:
Így a te dicsőséged virágozva békében halhatatlan lesz.

A tartalmi azonosság egyértelmű. Egyébként a héber utolsó négy és a latin szöveg utolsó két sorától eltekintve a Besenyey-féle disputa témáját, vagyis az ember Isten előtti megigazulásának kérdését fejtegeti. Ami már csak a héber verset illeti, költőnk betartja a köszöntőversekre, sőt kifejezetten a héber *carminára* jellemző hármasszerkezetű tagolást.⁴⁵ A feliratban רִשׁוֹנִים-nak, vagyis éneknek nevezi a költeményt, sőt sajátosan az Énekek énekéből vett, de a rabbinikus irodalomban költői formává alakult jelzővel רִשׁוֹנִים רִשׁוֹנִים: *rímes versnek*.⁴⁶ A felirat többi része is héber, és a műfaji megjelöléssel együtt nemcsak bibliai, de rabbinikus irodalmi ismeretekre vall. A poézist követő kolofonban ellenben latin betűsen írja saját

---

⁴⁴ A neolatin költemény egy részének stílusáról Posta Anna: A Debreceni Református Kollégium 17. századi professzorainak neolatin üdvözlőkölteményei. In: *Gerundium: Egyetemtörténeti Közlemények* 10 (2019), (100–111), 108 értekezett.

⁴⁵ Erről részletesen lásd Zsengellér József: Franekeri héber *carmina gratulatoria* Martonfalvi György és debreceni diákjainak tollából. In: *Református Szemle* 114 (2021), (5–38), 7–9.

⁴⁶ Erről részletesen lásd Koltai: Egy 17. századi héber *carmen* bemutatása, 5.

nevét, ami még az *Ungarus, pangebati* (magyar, megénekelte) latin szavakkal is kiegészül. Koltai kimutatta, hogy a költeményben számos bibliai szófordulat, allúzió és parafrázis található (a feliratban az Éneke éneke 1,10; 5,16a és a Péld 17,8; a versben a Zsolt 1,1a; Péld 3,2; 1Sám 25,29a; Zsolt 1,33a; Jer 17,8a; Péld 18,10a; Zsolt 61,4; 72,7), melyeket a jól láthatóság érdekében egy táblázatba is foglalt. Ennek ellenére, ahogyan Koltai is mondja, Kismarjai Veszelin verse önálló héber fogalmazás, melyben a költői szabadság lehetősége és a rímbe foglalás, szótagszám kialakításának szüksége mellett szorosán igyekezett követni a héber nyelv szabályait. Jól látható ez abból is, hogy helyesírási hibák nem találhatók benne, a „nyelvtanban (grammatikai-szintaktikai szinten) azonban akadnak hibák, legalábbis anomáliák, szabványtól való eltérések”, melyeket Koltai részletesen feltárt.⁴⁷ A peregrinációja végén járó Kismarjai Veszelin láthatóan mindent beleadott, hogy költői és nyelvi tudományát láttassa.

Brémából érkezik meg Váradra, ahol a meglévő adatok szerint 1625-től tanít, lehet, hogy csak egy, de az is lehet, hogy két évet. Közben vagy utána hívják el nagykárolyi lelkésznek, majd 1627-től debreceni tanárnak. A héber oktatása Kismarjai Veszelinnel egy magasabb szintre lép Váradon, egyrészt tudása, másrészt szisztematizáló tanítási módszerei révén is. Ez nemcsak abból látható, hogy Debrecenbe már kifejezetten a második, a héber nyelvet is tanító tanárnak hívták, hanem hogy ott elkészítette az első magyar szerzőtől származó héber nyelvtant is, melyet korábbi professzorának, az ekkor már Franekerben tanító Coccejusnak a segítségével és előszavával jelentett meg a fríz egyetemen.⁴⁸ A könyv alcímében benne van, hogy „a magyar iskolák használatára szánva” készült. Kismarjai Veszelin Pál ezzel nemcsak a helyi, hanem a teljes magyar héberoktatást emelte magasabb szintre.⁴⁹

---

⁴⁷ Koltai Kornélia: Egy 17. századi héber *carmen* bemutatása, 6.

⁴⁸ RMK III. 1604 *Brevis Institutio Ad Cognitionem Linguae Hebraicae ex optimis Autoribus collecta a Paulo W. Kis-Mariai... Vsui Scholarum Hungaricarum destinata*. Franeker 1643.

⁴⁹ Strbik Andrea: *Héber nyelvtanok Magyarországon* (Hungarica Judaica 10). MTA Judaisztikai Kutatócsoport, Budapest 1998, 41 tartalmi leírást adott a nyelvtanról. Koltai: Egy 17. századi héber *carmen* bemutatása, részletesen elemezte. Végkövetkeztetését érdemes felidézni: „szinte minden apró részletre kiterjedő elméleti rendszerezése arról tanúskodik, hogy alaposan ismerte a héber nyelvtant 1643-ban. Nyelvtanának teljessége és szerkesztettsége mai szemmel nézve is elismerésre méltó”.

Kismarjai távozása után közel tíz év telik el Debreceni Simonides Gáspár váradi rektorságáig, aki minden valószínűség szerint hébert is tanított. Debreceni Simonides Gáspár 1602-ben Debrecenben született, és itt járta iskoláit is. Huszonegy évesen indult peregrinációba, melynek során elsőként 1623-ban az oderafrankfurti egyetemre iratkozott be,⁵⁰ majd két év után Hollandiába ment. Itt 1625. április 10-től Franekerben, május 21-től már Leidenben tanult.⁵¹ 1626-ban leideni tanulmányai közben mint a fejedelem egyik alumnusa írt Bethlen Gábor és Brandenburgi Katalin esküvőjére egy héber *carment*, mely Frankfurtban jelent meg.⁵² Ezt a verset is Koltai Kornélia ültette át magyarra:⁵³

Könyörgés

א	אֲדון עֵלֶם	אֲשֶׁר לְשִׁמְע	בְּקִירוֹת	תְּפִלּוֹת :	ד	לְדַבֵּר	בְּעִשְׂבֵי	אֶת	בְּעִשְׂבֵי
ב	וְקִפְרָה	מִתְהַרֵּה	הַתְּפִלּוֹת	וְקִפְרָה :	ה	וְסִלֵּף	וְסִלֵּף	וְסִלֵּף	וְסִלֵּף :
ג	בְּבִרְיָה	בְּבִרְיָה	אֲחִירָה	בְּבִרְיָה :	ו	בְּבִרְיָה	בְּבִרְיָה	בְּבִרְיָה	בְּבִרְיָה :
ד	לְבֵרַח	לְבֵרַח	בְּבִרְיָה	לְבֵרַח :	ז	וְעַתָּה	וְעַתָּה	וְעַתָּה	וְעַתָּה :
ה	וְעַתָּה	וְעַתָּה	וְעַתָּה	וְעַתָּה :	ח	הָלֹם	הָלֹם	הָלֹם	הָלֹם :
ו	וְעַתָּה	וְעַתָּה	וְעַתָּה	וְעַתָּה :	ט	וְעַתָּה	וְעַתָּה	וְעַתָּה	וְעַתָּה :
ז	וְעַתָּה	וְעַתָּה	וְעַתָּה	וְעַתָּה :	י	וְעַתָּה	וְעַתָּה	וְעַתָּה	וְעַתָּה :
ח	וְעַתָּה	וְעַתָּה	וְעַתָּה	וְעַתָּה :	יא	וְעַתָּה	וְעַתָּה	וְעַתָּה	וְעַתָּה :
ט	וְעַתָּה	וְעַתָּה	וְעַתָּה	וְעַתָּה :	יב	וְעַתָּה	וְעַתָּה	וְעַתָּה	וְעַתָּה :
י	וְעַתָּה	וְעַתָּה	וְעַתָּה	וְעַתָּה :	יג	וְעַתָּה	וְעַתָּה	וְעַתָּה	וְעַתָּה :
יא	וְעַתָּה	וְעַתָּה	וְעַתָּה	וְעַתָּה :	יד	וְעַתָּה	וְעַתָּה	וְעַתָּה	וְעַתָּה :
יב	וְעַתָּה	וְעַתָּה	וְעַתָּה	וְעַתָּה :	יה	וְעַתָּה	וְעַתָּה	וְעַתָּה	וְעַתָּה :
יג	וְעַתָּה	וְעַתָּה	וְעַתָּה	וְעַתָּה :	יז	וְעַתָּה	וְעַתָּה	וְעַתָּה	וְעַתָּה :
יד	וְעַתָּה	וְעַתָּה	וְעַתָּה	וְעַתָּה :	יח	וְעַתָּה	וְעַתָּה	וְעַתָּה	וְעַתָּה :
יח	וְעַתָּה	וְעַתָּה	וְעַתָּה	וְעַתָּה :	יט	וְעַתָּה	וְעַתָּה	וְעַתָּה	וְעַתָּה :
יט	וְעַתָּה	וְעַתָּה	וְעַתָּה	וְעַתָּה :	כ	וְעַתָּה	וְעַתָּה	וְעַתָּה	וְעַתָּה :
כ	וְעַתָּה	וְעַתָּה	וְעַתָּה	וְעַתָּה :	כא	וְעַתָּה	וְעַתָּה	וְעַתָּה	וְעַתָּה :
כא	וְעַתָּה	וְעַתָּה	וְעַתָּה	וְעַתָּה :	כב	וְעַתָּה	וְעַתָּה	וְעַתָּה	וְעַתָּה :
כב	וְעַתָּה	וְעַתָּה	וְעַתָּה	וְעַתָּה :	כג	וְעַתָּה	וְעַתָּה	וְעַתָּה	וְעַתָּה :
כג	וְעַתָּה	וְעַתָּה	וְעַתָּה	וְעַתָּה :	כד	וְעַתָּה	וְעַתָּה	וְעַתָּה	וְעַתָּה :
כד	וְעַתָּה	וְעַתָּה	וְעַתָּה	וְעַתָּה :	כה	וְעַתָּה	וְעַתָּה	וְעַתָּה	וְעַתָּה :
כה	וְעַתָּה	וְעַתָּה	וְעַתָּה	וְעַתָּה :	כו	וְעַתָּה	וְעַתָּה	וְעַתָּה	וְעַתָּה :
כו	וְעַתָּה	וְעַתָּה	וְעַתָּה	וְעַתָּה :	כז	וְעַתָּה	וְעַתָּה	וְעַתָּה	וְעַתָּה :
כז	וְעַתָּה	וְעַתָּה	וְעַתָּה	וְעַתָּה :	כח	וְעַתָּה	וְעַתָּה	וְעַתָּה	וְעַתָּה :
כח	וְעַתָּה	וְעַתָּה	וְעַתָּה	וְעַתָּה :	כט	וְעַתָּה	וְעַתָּה	וְעַתָּה	וְעַתָּה :
כט	וְעַתָּה	וְעַתָּה	וְעַתָּה	וְעַתָּה :	ל	וְעַתָּה	וְעַתָּה	וְעַתָּה	וְעַתָּה :
ל	וְעַתָּה	וְעַתָּה	וְעַתָּה	וְעַתָּה :	לא	וְעַתָּה	וְעַתָּה	וְעַתָּה	וְעַתָּה :
לא	וְעַתָּה	וְעַתָּה	וְעַתָּה	וְעַתָּה :	לב	וְעַתָּה	וְעַתָּה	וְעַתָּה	וְעַתָּה :
לב	וְעַתָּה	וְעַתָּה	וְעַתָּה	וְעַתָּה :	לג	וְעַתָּה	וְעַתָּה	וְעַתָּה	וְעַתָּה :
לג	וְעַתָּה	וְעַתָּה	וְעַתָּה	וְעַתָּה :	לד	וְעַתָּה	וְעַתָּה	וְעַתָּה	וְעַתָּה :
לד	וְעַתָּה	וְעַתָּה	וְעַתָּה	וְעַתָּה :	לה	וְעַתָּה	וְעַתָּה	וְעַתָּה	וְעַתָּה :
לה	וְעַתָּה	וְעַתָּה	וְעַתָּה	וְעַתָּה :	לו	וְעַתָּה	וְעַתָּה	וְעַתָּה	וְעַתָּה :
לו	וְעַתָּה	וְעַתָּה	וְעַתָּה	וְעַתָּה :	לז	וְעַתָּה	וְעַתָּה	וְעַתָּה	וְעַתָּה :
לז	וְעַתָּה	וְעַתָּה	וְעַתָּה	וְעַתָּה :	לח	וְעַתָּה	וְעַתָּה	וְעַתָּה	וְעַתָּה :
לח	וְעַתָּה	וְעַתָּה	וְעַתָּה	וְעַתָּה :	לח	וְעַתָּה	וְעַתָּה	וְעַתָּה	וְעַתָּה :

⁵⁰ Szögi László: i. m. 97 (390).

⁵¹ Bozzay Réka – Ladányi Sándor: *Magyarországi diákok holland egyetemeken 1595–1918* (Magyarországi Diákok Egyetemjárása az Újkorban 15). ELTE Levéltár, Budapest 2007, (Franeker:) 44 (42); (Leiden:) 219 (2500). Leidenben 1626. június 21-gyel is van egy újabb beiratkozása, ami azt jelzi, hogy ingázhatott Franeker és Leiden között, vagy közben beiratkozás nélkül meglátogatta Utrechtet is. Esetleg hazalátogatott közben.

⁵² RMK III. 1399. *GAMHLIA Nuptiis augustissimis Serenissimi ac Potentissimi Domini D. Gabrielis*. Eichorn, Frankfurt 1626.

⁵³ A verset fordította és publikálta Koltai Kornélia: 17. századi protestáns peregrinusok héber üdvözlőversei: a Frankfurt am Main-i *carmen*ek (1626) – szövegközlés, fordítás és elemzés. In: *Valástudományi Szemle* 15 (2019), 35–73. Ezt a szöveget veszem itt át.

- ⌘ Világ Ura, aki hallgat (a) hangokra [=szavakra],
és elfogadta gyorsan az imákat.
- ⌚ Minden viharban Hozzád éneklek énekeket,
mindörökké, így könyörögve; tisztákat.
- ⌛ A bánásmódodnak megfelelően, mert már az Isten embere,
nemde királlyá tette és ő fölmagasztaltatott ékességgel.
- ⌜ Bizony: félelem, rettegésbe csomagolt sietség,
de most íme, neki adta az erőt.
- ⌝ Gyere ide, Isten, nagy jóságodban, és még
szánd meg őt, védelmezd, kérlek, a kezdeddel!
- ⌞ És a békeáldozatát fogadja el tőle, hogy (a) hitet
növelje, mert értelmük igazság.
- ⌟ Énekeket, (a) fenséges Isten kedvéért,
bizony a Te nevednek éneklek, Igaz Isten!
- ⌠ Értékességedet növelem mindörökké,
és a sok kegyességet teljesen visszafizetem!
- ⌡ Tiszták a szavak, ő [maga az], dicsőítem,
és felajánlok neked ajándékokat, dalt és hálaadást.
- ⌢ Jobbod minden időben körülveszi őket,
és kegyelmed, Uram, alattuk van.
- ⌣ Jegyesség az ő szilárd helyén, egyenesség,
légy erős az esküvője napján, megbocsátó!
- ⌤ Tiéid legyenek a szentek, bizony, (a) kincsek közt,
azért, hogy királynő és király legyen.
- ⌥ Ostromzárakat támassz, igazán, hogy megalapozd,
majd távolítsd el, és (a) pusztasággal [együtt] legyenek elfelejtve!
- ⌦ A kincsek, biz', oly nagy számban vannak, mint a kegyelmed,
nagyon sok a Mindenhatónak szánt felajánlás, a te jóságodban.
- ⌧ Illessz megértést és bölcsességet a szívéhez,
és napokat a király és a felesége napjaihoz.
- ⌨ Mindörökké, a végsőkig, és uralkodj gyorsan,
és jöjj most, Istenünk, megáldani őt!
- 〈 Hagyd őt, Tenmagadért, Isten,
sietve, magaddal, a megbocsátás okán.
- 〉 Seregeit egyengesd, mentsd meg igazságban,
és ne hulljon el, és ne essen el sérülésben!
- ⌫ Lépj közel most, és örvendeztesd meg őt, énekesekkel,
erős hadsereggel, és helyezd vissza őt (a) magasságba.
- ⌬ Gyógyítsd meg, Isten(ünk), (az) igaz betegségeket,
és őrizze meg kezéd a feddhetetlenek nemzedékét!
- ⌭ Hallgass meg, Isten(ünk), (a) könyörgés miatt,

mindörökké maradjon a te neved imádság!

ⲛ Ami a lakóhelyét illeti odafönt(ról) erősen tartsd fenn,
akinek kegyelme és jóindulata körülveszi (az) embereket.

Ahogy látható, a vers a héber ábécét követő achrosztichonban készült, ami a sorok hármas törésű tagolásával és a rímpárok kialakításával együtt nagyon komoly költői és nyelvi feladat volt Debreceni Simonidestől.⁵⁴ Mindehhez járul az első két szó alapján a zsidó *Adon olam* imára hasonító emelkedett stílus, melybe illeszkedik számos bibliai részlet, kifejezés néha szó szerinti, másutt áthallásos használata.⁵⁵ Héber nyelvi felkészültsége, ahogyan Koltai is megállapítja, a legjobbak közé tartozik.

Leideni tartózkodása igen termékeny volt, hiszen 1628-ban két disputát is tartott, illetve két itteni diáktársának, Kecskeméti N. Istvánnak két, Daróci Bálintnak egy disputációját köszöntötte latin versekkel.⁵⁶ Majd még mindig ennek az évnek a során jelent meg először sikeres biblikus műve is: *Compendium Biblicum Metromemoriale In Qvo Vniuersa Veteris & Novi Testamenti loca insigniora, ita comprehenduntur, ut qua facilitate res memoratur, eadem etiam ubi extet, rescitur*, mely később még két kiadást ért meg.⁵⁷ A következő évek rekonstruálása nem egyszerű Debreceni Simonides élettörténetéből. 1626-os leideni beiratkozásának említése után Zoványi már csak a hazatéréséről beszél,⁵⁸ és talán ennek nyomán mondja azt Csorba

---

⁵⁴ Lásd Koltai Kornélia: 17. századi protestáns peregrinusok, 44, 58–59 elemzését. Érdemes idézni összegző értékelését: „Amellett ugyanis, hogy első ránézésre is látható, technikai értelemben mennyire akkurátusan, tudatosan építkezik a szerző, a költemény megértésével, elemzésével még tovább erősödik az igényes kivitelezésről alkotott benyomásunk. Debreczeni nem használ szó szerinti idézeteket, nem a legegyszerűbb szókészlettel (pl. alapszókincessel) operál, műfaji, poétikai és stílusjegyek tekintetében a meghatározó műfaji előzményekből merít, és mindvégig szem előtt tartja a carmen megírásának apropóját: folyamatosan reflektál az ünnepi eseményre.” (60).

⁵⁵ Gen 47,23; Ez 16,43; 2Kír 18,17; Ézs 36,2; Jer 2,2; Lev 26,13; Eszt 7,4; és még a Zsoltárok, Prédikátor és az Énekek éneke. Részletesebben lásd Koltai Kornélia: 17. századi protestáns peregrinusok, 48–52.

⁵⁶ RMK III/2. pót. 6163.: Debreceni Simonides Gáspár: *De ministrorum ecclesiasticorum vocatione et functionibus*. Leiden 1628 (január 22.). RMK III/2. pót. 6164.: Debreceni Simonides Gáspár: *De magistratu politico*. Leiden 1628 (április 20.). A három köszöntővers dátuma február 12. (RMK III. 1423), február 26 (RMK III/2. pót. 6162) és 19. (RMK 1424).

⁵⁷ Leiden 1628; Koppenhága 1633; Frankfurt am Main 1684. RMK III 1425.

⁵⁸ Zoványi Jenő: *Egyháztörténeti lexikon*, 139.

Dávid is, 1632-re utalva, hogy Simonides „már régen hazatért peregrinációjáról, s évek óta Váradon dolgozott.”⁵⁹ A cambridge-i egyetem matrikulája szerint azonban 1630 áprilisában beiratkozott a hallgatók közé, sőt Gömöri György még korábbi angliai tartózkodást is feltételez, ami az 1628 és 1630 közötti időszakban elképzelhető.⁶⁰ Gömöri 1631-re, Herepei 1630 és 1631 közé teszi hazautazásának idejét,⁶¹ és egyben rektorságának kezdetét, mint akit az I. Rákóczi György által létesített második tanári állásra „elsőként rendelt ki a püspök.”⁶² Herepei idézi a kolozsvári sáfárpolgári számadáskönyv 1631. július 20-i bejegyzését arról, hogy „Debreczeni Gáspár”-t „Varadj Schola Mester”-nek definiálja, és hasonló bejegyzése 1632 márciusából is van.⁶³ 1633-ban a Tasnádi Zsinat végzéseiből értesülünk arról, hogy váradi lelkésznek szentelték fel,⁶⁴ ami feltehetően rektori munkájának végét is jelentette. Héber köszöntőversének nyelvi színvonalából és komoly nemzetközi visszhangot is kiváltó biblikus kézikönyvéből egyértelműen következtethetünk arra, hogy a héber nyelvet rektorsága alatt ő tanította Váradon. Végezetül érdemes felidézni egy híressé vált mondatát: „az tudománnak nincsen egyéb ellensége; hanem csak a tudatlan ember”.⁶⁵

A két héber tudós akadémista, héber *carmen*író, Kismarjai Veszelin Pál és Debreceni Simonides Gáspár alapozta meg a váradi schola felsőfokú, azon belül héberoktatásának következő negyed századát.

---

⁵⁹ Csorba Dávid: Adatok Medgyesi Pál peregrinációjához és három könyvéhez. In: *Egyháztörténeti Szemle* 18 (2017), (138–142), 141.

⁶⁰ Gömöri György: *Magyarországi diákok angol és skót egyetemeken 1526–1789* (Magyarországi diákok egyetemjárása az újkorban 19). Budapest, ELTE Levéltár 2005, 47 (100).

⁶¹ Herepei János: i. m. 32.

⁶² Uo. 33.

⁶³ Uo. 30.

⁶⁴ Borovszky Samu: *Tiszántuli ev. ref. papok. 1597–1679*. Athenaeum, Budapest 1898, 17. Csernák Béla: i. m. 151.

⁶⁵ *UY ÉS O kalendarium, Christus urunk születése után 1633. esztendőre calculaltattott*. Debreceni S. Gaspar által, 2. RMNY 1545. Vö. Pálfi, *Református felsőoktatás Erdélyben*, 66.

Héberoktatás a negyedik korszakban

Még Debreceni Simonides váradi lelkésziségének idején, 1636-ban⁶⁶ I. Rákóczi György Szamosújváron kelt rendeletében erősíti meg korábbi ígését, miszerint amennyiben a váradi scholának három iskolamestere lesz, akkor abból egyet a város, kettőt a fejedelem fizet, ha csak kettő, akkor abból egyet-egyet kötelesek fizetni.⁶⁷ Ezzel a támogatással Várad nagyot lépett előre az igazi kollégiumi szint felé, hiszen a 40-es évektől már ismert az oktatás osztályokra tagolása és azok önálló tanítókkal (*collaborator*) való ellátása is.⁶⁸

A felfutásnak ebben a huszonöt évében négy héber versköltőnk játszott meghatározó szerepet. Közülük az első Székelyhídi Tofeus Mihály (1624. 09. 29. – 1684. 10. 23.), aki Váradon csak kisdíák korában találkozott Debreceni Simonidesszel, így nem valószínű, hogy tőle tanult volna héberül. Felsőbb osztályait azonban már Gyulafehérváron végezte el, ahol még ott érthette Johann H. Alstedet, akinek ott helyben megjelent *Rudimenta linguae hebraicae et chaldaicae* című tankönyvéből tanult, később Johann Bisterfeld és Ludwig Piscator kezei alatt is.⁶⁹ Ez utóbbi a nyelvész, Johann Piscator fia volt, aki Luthert követően fordította németre a teljes Szentírást. De Tofeus számára már elérhető lehetett Kismarjai Veszelin 1643-ban megjelent héber nyelvtana is. A három külföldi professzor tanítása jó nyelvi alapozás volt a tehetséges székelyhídi diáknak, aki 1646 szeptembertől végigjárja a holland egyetemeket (Franeker, Utrecht, Hardewijk, Leiden).⁷⁰ Franekerben ugyan még nem tartozott ahhoz a magyar diákcsoporthoz, akiknek unszolására Coccejus elkészítette héber–latin zsolnátkiadását, hiszen a kötet előszavát a professzor 1645. július 16-ra datálta,⁷¹ viszont nála és tőle ebből az 1646-

---

⁶⁶ 1637-ben megürült lelkészi helye, és ezután már nem tudunk róla. Zoványi Jenő: *Egyház-történeti lexikon*, 130.

⁶⁷ Rákóczi Györgynek 1636. február 4-én szamosújvári rendeletét idézi Csernák Béla: i. m. 161–162. és rövidebben Herepei János: i. m. 21.

⁶⁸ Szalárdi János: *Siralmas magyar krónika*. Magyar Helikon, Budapest, 1980, 370–371. Herepei János: i. m. 24–27.

⁶⁹ Alsted nyelvtanáról lásd Strbik: i. m. 41–42, 92–93.

⁷⁰ Bozzay Réka – Ladányi Sándor: i. m. 59 (241); Franeker 1646.09.26–1647; 125 (1263); Utrecht 1647–1648.09.26; 203 (2400); Hardewijk 1648.09.29–1648.12; 239 (2720); Leiden 1648.12.05.

⁷¹ Coccejus, Johannes: *Psalmi Davidis CL. Hebaeus textus ex optimorum codicum fide editus est*. Idzardus & Arcerius, Franeker 1646, 3. Digitálisan: <https://books.google.ro/books?id=J0PJeWUu-AoC> (2021. 02. 18.).

ban megjelent könyvből tanult Tofeus.⁷² Feltehetően a Zsoltárok könyve iránti későbbi kötődése is ezekből a szövegolvasási, exegetikai órákból eredt. Coccejusszal szorosabb kapcsolata nem alakulhatott ki, mert bár ahogyan Bod Péter is említi, a professzor kijelölte egy exegetikai disputára, mégis egy éven belül tovább is állt innen Utrechtbe.⁷³ Itteni tanulmányai idején Gilbert Voetius elnöklése alatt tartott egy disputát,⁷⁴ majd a következő évben Hardewijkbe iratkozik. Hardewijk diákként a londoni Gresham College beiratkozott hallgatója is volt pár hónapig 1648 végén, amit a matrikula mellett egy Teleki Tékában őrzött könyvének londoni bejegyzése is jelez.⁷⁵ A következő évben, 1649-ben már Leidenben tanulva július 20-án megvédi rendszeres teológiából írt doktori disszertációját.⁷⁶ Ezzel az első hollandiai magyar peregrinus lett, aki doktori címet nyert.

Ezt követően tért haza, és feltehetően már 1649 őszétől 1651 év végéig volt tanár Váradon, ahol a héber oktatását is ő vette át. Itteni hébertanításának már az első évben láthatjuk fogantatját, mégpedig a nevével fémjelzetten kiadott

---

⁷² A könyvet Tofeus beszerezte, és meg is maradt könyvtárában a későbbiekben is. Szerepel könyvlistáján is: 226. számon. Lásd Monok István (szerk.): *Erdélyi könyvesházak III. 1563–1757*. Scriptum, Budapest–Szeged 1994, 94.

⁷³ Bod Péter: *Smírnai szent Polikarpus Avagy... erdélyi református püspököknek historiájok*. Nagyenyed 1766, 110. Ezt a disputát Herepei János: i. m. 80. helytelenül Utrechthez köti, ahol Coccejus nem tanított, hiszen 1650-ben ment el Franekerből Leidenbe. Fuks, Lajb: *Hebreeuws en hebraïsten in Franeker in de 17e en 18e eeuw*. In: Van Voss, H. et al. (szerk.): *Travels in the World of the Old Testament. Studies Presented to Professor M. A. Beek on the Occasion of his 65th Birthday*. Van Gorcum, Assen 1974, (50–70), 63. Tofeus 52 társával együtt (köztük három magyar: Enyedi János, Sikó János és Gidófalvi István) a Deuteronomium utolsó hat fejezetét vitatták meg különböző időpontokban Coccejus vezetésével: Coccejus, Johannes: *Ad vltima Mosis, hoc est, sex postrema capita Deuteronomiüi considerationes*. Idzardus Balck, Franeker 1650. Postma, Ferenc – Van Sluis, Jacob: *Auditorium Academiae Franekerensis. Bibliographie der Reden, Disputationen und Gelegenheitsdruckwerke der Universität und des Athenäums in Franeker 1585 1843*. (Minsken en boeken, nr. 23). Fryske Akademy, Leeuwarden 1995, 121–122 (50/1650.1). Tofeus az első a disputálók sorában, övé az első nyolc oldal szövege „A” jelöléssel. Disputájának pontos időpontját nem tudjuk, de a kötet 1650-ben jelent meg Coccejus neve alatt. A vitát Herepei János: i. m. 1646-ra teszi, ami azt jelentené, hogy Tofeus érkezése után három hónapon belül már disputára állt volna. A kötet nincs meg Magyarországon, az RMK sem tartja számon. Digitálisan: <https://books.google.ro/books?id=LDNnAAAAcAAJ> (2021. 02. 18.).

⁷⁴ RMK III. 1691. *De Translatione Imperii a Grecis ad Francos*. Utrecht 1647.

⁷⁵ Gömöri György: i. m. 91 (246).

⁷⁶ RMK III. 1727. *De actuali Dei providentia*. Leiden 1649.

disputakötetben. A két részre bontott disputa – melynek címe: *Disputatio theologica de Perseverantia sanctorum* – első kötetének anyagából Becskeházi István, a másodikéból Székelyhidi István volt a vizsgáló.⁷⁷ A második kötet második része egy hétoldalas héber nyelvi értekezés (*Corollarium ebraico-philologicum*) a tetragrammaton helyes ejtéséről. Ennek az elemzésnek a végén olvasható egy megjegyzés: „Nomina Discipulorum qui in Examine nostro Ebraico omnium primi comparuerunt.” (Azoknak a diákoknak a nevei, akik a mi héber vizsgánkon mindnyájan először megjelentek.)⁷⁸ Az érdekesség azonban nem a szöveg végén lévő névsor – persze részben az is, amire majd később szintén rátérünk, de most vissza kell ugrani a héber elemzés elejére. Itt ugyanis a tetragrammaton ejtésével kapcsolatosan felvetett kérdés után Tofeus Mihály ennek a kérdésfeltevésnek az apropóját is megadja:

„Ennek a Corollarianak az alkalma ez: ebben az évben, március elsején a diákok szokásos ékes előmenetelével, közönség: nagyszámú nemzetes és nemes urak, és nagytiszteletű lelkészek gyűlése előtt vizsgát tettek.”⁷⁹

Vagyis a kötet beszámol egy héber vizsgáról, amit 1650. március elsején tettek le a váradi diákok.⁸⁰ Az idézet második fele kifejezetten meglepő, mivel a professzor ezt a héber vizsgát az egész város számára nyilvánossá tette, vagyis közéleti esemény lett a hallgatók héber tudásának bemutatásából. Az már a külhoni disputációk, „vitatkozások” esetében, illetve azok itthoni adaptációjával kapcsó-

---

⁷⁷ Digitálisan: <http://dspace.bcucuj.ro/handle/123456789/46057> (2021.01.14.). Ennek a példánynak a könyvtulajdonosi történetéről lásd Csorba Dávid: Debreceni Ember Pál újabb könyvei. In: *Egyháztörténeti Szemle* 16 (2015), 81–87.

⁷⁸ A szövegben szereplő dátumok alapján kérdéses, hogy ez a vizsga a disputa része volt-e, illetve a feljegyzés arra is vonatkozik-e, hogy a felsoroltak jelen voltak a dispután. Szerintem nem. A héber vizsga március 1-én történt (8. o.), miközben a disputa május 26-án (címlap). Vö. Csorba Dávid: Debreceni Ember Pál, 81. 3. jegyzet. Érdekesség az is, hogy a kötet harmadik részét kitevő appendix, amely 23 oldal, szemben az 5 és fél oldalas disputával, április 25-én készült (lásd 39. o.).

⁷⁹ „Occasio hujus Corollarii haec est: Hoc anno, Kalendis Martiis, cum juxta morem specimen profectus Discipulorum, edendum, per publicum examen, esset: in frequenti Generosiss. Dn Nobilium, ac Reverendorum Pastorum conventu,” in *Disputatio theologica de Perseverantia sanctorum*, 8.

⁸⁰ A vizsga és a kötet részleteiről lásd Zsengellér József: Egy 17. századi hébervizsga margójára. Pontosítások és héber carmenek Tofeus Mihály váradi könyve alapján. In: *Egyháztörténeti Szemle* 22 (2021) (megjelenés alatt).

latban is ismert, hogy nyilvánosság előtt tartották, felkészítve a diákokat arra, ha majd élesben, akár életüket kockára téve kell hitvitát folytatniuk. Egy hébervizsgát azonban másként képzel el az ember. Tofeus a város színe-javát elhívta, ami arra (is) utal, hogy fontosnak tartotta bizonyítani, a héber nyelv megtanulható, sőt alkalmazható is. A meghívottak között volt a négy helyi lelkész, köztük rektor elődje, Técsi Joó István is. A leírás nyomán megállapíthatjuk a vizsga lefolyását:

- 1) hangosan felolvasták és lefordították a 103. zsoltár szövegét;
- 2) beszámoltak a nyelvtani kérdésekről;
- 3) a professzor héber nyelvű kérdéseire ismert bibliai szövegekből azonnali válaszokat adtak;
- 4) a 103. zsoltár szöveganyagából önálló fogalmazást készítettek;
- 5) a jelenlévőkkel együtt elénekelték a 103. genfi zsoltárt Tofeus fordítása alapján.⁸¹

Az egyes vizsgarészek alapján következtethetünk Tofeus tanítási módszerére is. A héber szöveget közösen is mindig hangosan olvasták fel a diákokkal, és a nyelvtanok segítségével kielemezték, lefordították. A tanult szöveg szóanyagát fejből meg kellett tanulnia a diákoknak, az elsajátítandó nyelvtani részeket az olvasott szöveghez (is) igazította a tanár. Ami meglepő, hogy ezen a ma is szokásos passzív holt nyelv-tanuláson túl Tofeus aktív nyelvhasználatra is megtanította diákjait. A memoritereket nem csupán bebiflázni és visszamondani kellett, de

---

⁸¹ *Disputatio theologica de Perseverantia sanctorum*, 8–9: Discipulos Ebraicè examinavi ex Psal 103. Quem 1. Clarè, distinctè, Ebraicè perlegerunt, & exposuerunt. 2. A me Grammaticè examinati sunt. 3. Ad Questiones meas Ebraicas ex phrasibus Sanctis, ex tempore responderunt. 4. compositionis ex eodem Psalmo materiam habentes, quam elegantissimis characteribus depinxerunt, quidam fine omni, quidam leviculis cum erratis, eam transtulerunt (quorum etiam nomina ad eorum laudem, sicut Dn. Shikardus fecit, infra describam.) 5. Eundem Psalmum melodiá propriá Gallica, à me translatum, ad laudem, laboribus nostris cumulatè benedictis Dei S.&B. cum Auditorium gaudio jucundissima cum harmonia cecinerunt. (A héber tanulókat a 103. zsoltárból vizsgáztattam. Amit 1.) hangosan/érthetően, pontosan héberül felolvastak és megvilágítottak; 2.) a nyelvtant kikérdeztem; 3.) az én héber kérdéseimre a szent kifejezésekből kapásból válaszoltak; 4.) ugyanabból a zsoltárból vett anyagból fogalmazást készítettek, amit igen választékos módon fejeztek ki, némelyek végig tökéletesen, némelyek kisebb hibákkal, azt teljesítették (akiknek neveit még dicsőségükre és a mi Urunkéra, Shikardus alább felírta), 5.) ugyanazt a zsoltárt az én fordításomban a saját helvét dallamával a mi fáradozásunk bevégzésének dicséretére Istent áldva a hallgatósággal örvendezve és nagy vidámsággal összhangban elénekeltük.)

megérteni is. Ezt mutatja, hogy a vizsga során a professzor héberül tett fel kérdéseket, amelyekre a hallgatónak önállóan kellett kiválasztania a megtanult memoriterekből a megfelelőt, vagy megfogalmaznia a héber nyelvű választ. Az órákon ezt sokat gyakorolhatták, hiszen azt írja, hogy kapásból kellett válaszolni. De ha ez nem volna elég, még írásbeli nyelvi kreativitásra is tanította a diákokat, hogy képesek legyenek önálló mondatokat, fogalmazást írni héberül. Ez még a mai olvasót, esetleg aktív hébertanárt is meglepi, nemhogy az akkor összehívott nagyérdemű közönséget. Talán még egy ilyen héber vizsga lehetett Nagyváradon a következő félévben, hiszen egy évvel később Tofeus már Sárospatakon tanított, de ezek a vizsgák és disputák a hollandiai egyetemek oktatását és azok színvonalát hozták el Erdélyországba.

Az említett kötet 25. oldalán találjuk a héber vizsgán részt vettek névsorát.⁸² Közülük hatan (Becskeházi István, Makai György, Patai Tamás, Püspöki János, Jenei Mihály és Köleséri Sámuel) Székelyhídi disputájához a külhoni szokásoknak megfelelően köszöntőverset írtak.⁸³ De ezek nem egyszerű latin üdvözlőversek, hanem feltehetően Tofeus Mihály javaslatára készült héber *carmenek*. Sajátosságuk az, hogy mivel a nagyváradi nyomda nem rendelkezett héber betűk nyomtatására alkalmas mintákkal, ahogyan a disputációban és a héber filológiai tanulmányban is, a versekben is latin betűs átírásban találjuk a héber szöveget. Sajnos az átírási pontatlanságok sok helyen eltorzítják az eredetit, így a héberben járatlan olvasó vajmi keveset tud kezdeni a szövegekkel. Talán ez is volt az oka, hogy jóllehet hazai nyomdában készült hazai könyvben találhatóak a versek, megírásuk óta mostanáig érdemben nem foglalkoztak velük. Egy korábbi írásomban már közöltem a versek részletes elemzését, itt most a teljesség kedvéért mutatjuk be

---

⁸² A vizsgázók nevei a lista szerint: Stephanus Becskehazi, Thomas Pataji, Joannes Püspöki, Joannes Montanus, Michael Jenei, Samuel Köles-Eri, Gregorius Makai, Stephanus Székelyhídi, Casparus Enyedi, La-dislaus Illyei és Stephanus Varsanyi.

⁸³ A versek címezettjét korábban helytelenül Tofeus Mihályként adtuk meg. Zsengellér József: *Carminae gratulatoriae hebraicae*. Héber üdvözlőversek a 17. századból. In: Koltai Kornélia (szerk.): „A szívnek van két rekesze”. *Tanulmánykötet Prof. Dr. Schweitzer József tiszteletére, 90. születésnapja alkalmából* (Studai Hebraica Hungarica 2). Magyar Hebraisztikai Társaság, Budapest 2012, (341–352), 351. pedig az üdvözlőversek Székelyhídi Istvánt, a disputázót köszöntik.

őket.⁸⁴ Közülük a két későbbi váradai tanár versét majd pályájuk elemzésénél prezentáljuk.

C A R M I N A E B R A I C A
ad D. R E S P O N D E N T E M,
J Evarek leka Elobims,
Makor kol torw misbamaim:
Asber lesbon kedofim becokma

Lomed ara lenaphscka.
Jitten bu sekvi, s'bekemalaim.
Stephanus Becsekehazi.

<p>1. Titor bakkesavos Basfer reiasos Jasb-lanu bassachos Vefachatta lölam: Gregorius Makoi.</p>	<p>2. Láfon hilmaata, Kados veasreka Asber boozicka Hafsamaim ákkekim. Thomas F. Patai.</p>
---	--

1. **J**Ichje Adonaj bafekschamejim.
Chi nathan est ebocbmachlecha.
Hu jerabbet est chephtzecha.
Tbetzuph imravibecha coo majim.
2. **A**ditba bebnu adim tobim.
Eodatiha ballefchon moil.
Goch-est-chem-be-El jacht.
Asber ebephillah leolamim.
Michael Jenei.

1	Áldjon meg téged [az] Isten,	יְבָרֵךְ לְךָ אֱלֹהִים
2	hullatva minden jót [a] mennyből:	מְכוֹר כּוֹל טוֹב מִשָּׁמַיִם
3	mivel [a] szentek nyelvén bölcsességben	אֲשֶׁר לִשְׁוֹן קְדוּשִׁים בְּהִקְמָה
4	tanulsz magadnak/lelkednek.	לִמַּד אֶתְּהָ לְנַפְשְׁךָ
5	Adjon Ő [olyan] alakot, mint az angyaloké!	יִתֵּן הוּא שְׁקִרֵי, שֶׁלְמַלְאָכִים

Becsekeházi verse a disputa témájához kapcsolódva dicséri a respondenst, és kíván neki a megváltás bizonyosságaként mennyei alakot. A kvadrátosított szöveg helyesírás tekintetében megfelelő, szintaktikai pontatlanságok azonban megfigyelhetők a szövegben. Verstanilag leválasztja a kezdősort és ezt követően ölelkező rímet alkalmaz, vagyis a 2. és 5. sorok rímei ölelik át a 3–4. sorok rímpárját. Az ütemhangsúlyok egyenetlenek, bár soronként két ütemű a költemény.

⁸⁴ A verseket már korábbi cikkemben közöltem, lásd Zsengellér József: Egy 17. századi hébervizsga margójára.

1	Őrizd az írásokat	תִּטֹר הַכְּתוּבוֹת
2	amikben megváltás[un]k	בְּאֲשֶׁר תְּשׁוּעוֹת
3	van nekünk. A ragyogásokkal	יֵשׁ לָנוּ בְּצִחּוֹת
4	kened fel magad örökre.	וְרִכְּתָהּ לְעֹלָם

Makai György átírásában van némi következetlenség, ami nehezzé teszi a héberre történő visszairást és fordítást. A két rövid mondaton érződik, hogy magyarból fordítva nehezen tudja a bibliai héber szófordulatokat visszaadni. Az első három sorban bokorrímet használ, viszont a sorok hossza az átírás alapján nem, de a héber rekonstrukció alapján azonos, így időmértékes verselésre is alkalmas. A vers, de kifejezetten az utolsó mondat szorosan kötődik a szentek üdvösségéről szóló, köszöntött disputához.

1	Hogy megerősödj, megtanítottál	לְעֲשֹׂן הַלְמָדָהּ
2	Szent, és boldog vagy,	קָדוֹשׁ וְאַשְׁרֵי־הוּא
3	mivel kihozott téged	אֲשֶׁר הוֹצִיאָהּ
4	a ragyogó Menny.	הַשָּׁמַיִם עֲתִיקִים

Patai Tamás átírása sem pontos, így megfejtése is gondot okozott, különösen az utolsó szóé, amiben magánhangzó-tévesztés is történt. Ezt leszámítva szintaktikailag is értelmezhető a szöveg, bár központozás híján több fordítási megoldás is lehetséges. Verselésében Makaihoz kapcsolódva bokorrímet alkalmaz, kivéve az utolsó sort, mely szótagszámában is eltér.

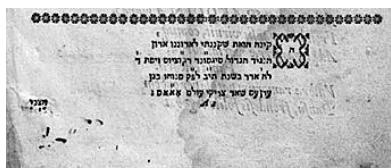
1	Éljen [az] Úr a mennyekben,	יְהִי־הוּא בְּשָׁמַיִם
2	mivel adott neked bölcsességet.	כִּי נָתַן אֶת חֲכָמָהּ לָךְ
3	Ő sokasítja meg örömöd.	הוּא יְרַבֵּה אֶת חֲפְצֶךָ
4	Folyik beszéded, mint a víz.	תִּצְוֹף אֶמְרֶתְךָ כַּמַּיִם
5	Fölékesítetted házunkat szép díszekkel.	עָדִיתָ בֵּיתֵנוּ עֲדִים טוֹבִים
6	Megismertetted a segítő nyelvét,	הוֹדַעְתָּ הַלְשׁוֹן מוֹעִיל
7	[a] Megváltót, [az] Isten nevét tartalmazza,	גָּאֵל אֶת שֵׁם הָאֵל יְכִיל
8	ami örökké (tartó) imádság.	אֲשֶׁר תִּפְלֶה לְעֹלָמִים

Jenei transzkripciójába sok hiba csúszott, a héber fogalmazás is több helyen nehézkes. Formailag ugyanakkor tudatosan és pontosan szerkesztett egész. A két

négysoros versszakban átölelő rímek jelennek meg, ahol a két szélső sor 9,⁸⁵ a belső sorok 8 szótagúak.

Összefoglalva elmondhatjuk, hogy bár sok átírási és nyelvi hiba is csúszott a versekbe, mégis nagyszerű teljesítményt nyújtottak, hogy verstanilag is igyekeztek jól alkalmazni a héber adta lehetőségeket.

Tofeus diákjai a disputára írt és ott elmondott héber versek megjelentetésével egy újabb külhoni gyakorlatot honosítanak meg, bizonyítva, hogy a váradi scholában az oktatás és a héberoktatás már formájában mindenképpen, de tartalmában is közelít a nagy németalföldi és német egyetemekéhez. Az már nem vagy nem feltétlenül rajtuk múlott, hogy ez a gyakorlat mai ismereteink szerint egyszeri eset maradt, és nem jelent meg több olyan disputa, amelyet héber köszöntővers követett volna, pedig még nagyjából a félidejénél járunk a héber köszöntőversek korszakának. A fő ok az volt, hogy Tofeus 1651 decemberének végén Sárospatakra távozott, ott folytatva tanári pályafutását.⁸⁶ Így esett, hogy az ő egyetlen ismert héber köszöntőversét már nem Váradon írta meg 1652. február 4-én.⁸⁷ A teljesség kedvéért, eltekintve ettől a két hónaptól, ezt a verset elsőként most itt közlöm és elemzem.

הקינה הזאת שקנתי לאדוננו אדון
הנגיד הגדול סיגמונד רקוציוס נמת ד'
לה' אדר בשנת ת"י"ב לפ"ק מנוחו בגן
עדן עם שאר צדיקי עולם אאאס

1 הצבי לעמים כוח לגבורים
2 איכה נפל נשאנו:
3 דירין ופלשתים יבושים ישונים

⁸⁵ A héberre visszaírt változatban az 5. sor egy javítás miatt tíz szótagú lett.

⁸⁶ Tofeus héber tudásáról, kutatásairól és összegyűjtött szakirodalmáról Oláh Róbert: A héber nyelv szerepe Tofeus Mihály műveltségében. In: *Studia Debreceni Teológiai Tanulmányok* 8 (2016) 51–62.

⁸⁷ *Musae Patakinæ....* Patak 1652. Digitálisan: <https://books.google.hu/books?id=LttDA-AAcAAJ> (2021. 02. 18.).

4 אִיכָכָה מִתְּגִבּוֹרָנוּ:

5 בַּל־טַל לֹא־מָטַר לְךָ פּוֹגְרָאס:

6 כִּי שָׁם נִגְעַל מַגֵּן וְשָׁם מִרְפָּס:

7 סִיגְמוּנָד וְהִנְרִיקָה

8 הַנְּאֻחֵבִים בְּחַיֵּיהֶם

יְהִירֵם:

9 הַנְּעֻמִים בְּמוֹתֵיהֶם

Ez a siratóének, amit keseregtem a mi urunknak,
a nagy fejedelem, Rákóczi Zsigmond úrnak, aki
Ádár hó 4-én halt meg az 5412. esztendőben, nyughelye az Éden
kertjében [van] a világ igazainak maradékával

1. A népek ékessége, hősök ereje,
2. ó, hogy eshetett el [a] mi fejedelmünk!
3. Élnek még filiszteusok, kiszáradnak, alszanak,
4. ó, hogy halhatott meg a mi hősünk.

5. Harmat ne legyen, eső se hulljon neked Fogaras
6. Mert ott hányatott el a pajzs és ott tapod[ják]
7. Zsigmond és Henrike

8. Akik szeretnek az életükben
együtt vannak

9. Akik kedvelnek a halálukban

A vers hozza a héber köszöntőversek hármass felosztását. A felirat négy hosszú sorban héberül fogalmaz. A קִינָה, a siratóének a temetési alkalomhoz illő műfaji választás, nem szokványos a héber *carmenek* körében. A Bibliában három próféta, Jeremiás, Ezékiel és Ámósz, valamint a Sámuel könyvének szerzője használja ezt a műfajt.⁸⁸ Ez utóbbi, közelebbről a 2Sám 1,17, Dávidnak Saul és Jonatán

---

⁸⁸ Jer 7,29; 9,9, 19; Ez 19,1, 14; 26,17; 27,2, 32; 28,12; 32,2, 16; Ám 5,1; 2Sám 1,17.

halála feletti siratóéneke inspirálta Tofeust ennek a קִינָה-nak a megírására. Erre utal már az első szóösszetétel. Az eredeti pontozatlan szöveget, a jobb érthetőség kedvéért punktváltan, nominalizáltan közlöm. A fejedelem nevét félig latinosan, ejtés szerint írja héberül: *Szigmund Rákócius*. Már a név felett megjelenik a középkori héberben szokásos, rövidítéseket vagy nem héber szavakat jelző macskaköröm. A dátumot a héberben szokásos módon, a betűk számértékének használatával adja meg: a 7 négyet jelent, a תי"ב rövidítés feloldása pedig a betűk értékében jobbról balra haladva 412. Az ezt követő לפ"ק a לפרט קטן rövidítése, ami azt jelenti, hogy „kis időszámítás”, vagyis az ezresek elhagyják a dátumban. A héber időszámítás 3760 évvel jár a mai polgári időszámítás előtt, így, ahogyan ma, akkor is az ötödik évezredben tartottak. Így lesz a dátum 5412, ami átszámítva 1652. A héber ádár hó általában február–márciusra esik, és kiszámolva az ádár 4. a polgári február 4-gyel azonos.⁸⁹ A felirat Tofeus Mihály református keresztyén hitéről tanúságot téve a feltámadás reménységét fogalmazza meg a héber sírfeliratnak is beillő szövegével. A feliratot egy újabb rövidítéssel zárja, melyben talán véletlenül, de egy *aleff*el többet írt. Az אאא feloldása: אמן אמן קלה, amit kérés vagy imádság végéhez szoktak kapcsolni.⁹⁰

A vers törzse három strófából, vagyis négy-, három- és kétsoros versszakokból áll. Rímpárokat alkalmaz, melyek a strófák hosszához alkalmazkodnak. Az utolsó strófa két sorának utolsó szava ugyanaz, amit sajátos jelöléssel oldott meg, szinte a 20. századi modern költészeti megoldásokat idézve.

Mind a felirat, mind a verstörzs héber szövege helyesírás tekintetében tökéletes. A nyomdai szedés hibája miatt a harmadik sor végén álló szóban a *nun* helyére *jod* került, alá pedig a *hireq* helyett *céré*, de így érthetetlen lenne a szó, javítva viszont helyes. Nyelvtan tekintetében a biblikus költészeti megoldásokat követi. Olyannyira, hogy amint már a felirat esetében is láthattuk, felhasználja a 2 Sámuel 1,17–27 siratóénekeinek kifejezéseit, fordulatait. De csupán felhasználásról van szó, pontosan úgy, ahogyan a fent bemutatott héber vizsga során: a meglévő szókészlettel önálló szöveget alkot. Ezt most soronként láthatjuk.

---

⁸⁹ Pontosabban február 13. jönne ki, de bele kell kalkulálni, hogy a Gergely-naptár korrekciója miatt a 18. század közepe előtti dátumok tíz nappal korábbiak.

⁹⁰ Lásd a korabeli héber rövidítésjegyzéket in Buxtorf, Joannes: *De abbreviaturis Hebraicis*. Ludovicus Regus, Bázeli 1640, 15.

1. sor: A felhasznált szöveg a 2Sám 1,19, melyből azonban csupán az első és az utolsó szót emeli be. Ez utóbbit ellátja egy prepozícióval is. Izrael ékességéből a népek ékessége lett, ezt a szóösszetételt pedig egy paralellizmussal a „hősök ereje” formában egészíti ki, behozva a sor végére a versvégi גבורים-ot.

הַצָּבִי יִשְׂרָאֵל עַל־פְּמוֹתַיָּךְ חֶלֶל אֵיךְ נָפְלוּ גִבּוֹרִים
הַצָּבִי לְעַמִּים כּוֹחַ לְגִבּוֹרִים

2. sor: Ugyanennek a bibliai versnek a második felét használja fel itt, ami a 2Sám 1,25-ben megismétlődik, azzal a módosítással, hogy a még hatásosabb אִיכָכָה szóval cseréli fel a hangutánzó indulatszót. Mivel az alany változik a mondatban, így az ige ragozásán is módosít. Itt látunk egy kis bizonytalanságot. A természetes subjectumnak tűnő נַשִּׁי, fejedelem szó jól láthatóan *sinnel* van írva, ami így az arámi נַשִּׂא „nő, asszony” szó. Ez a kifejezés jelenthetné a „nagyasszonyt”, mármint a fejedelem feleségét, amit azonban két dolog zár ki. Egyrészt a hímnemű ige, mivel, ahogy látni fogjuk Tofeus nagyon figyelt a nemek egyeztetésére is, ezért nehezen elképzelhető, hogy itt a nőnemű szót akarta volna használni. Másrészt mivel a sirató Zsigmond halálának alkalmával születik, róla kell először írnia. Még akkor is, ha a felhasznált bibliai szakasz, a dávidi sirató is két emberről szól, ami a második versszak végén és a harmadik strófában meg is jelenik.

אֵיךְ נָפְלוּ גִבּוֹרִים
אִיכָכָה נָפַל נַשִּׂאנוּ

3. sor: Ez a sor kilóg egy kicsit a párhuzamrendszerből, mivel a filiszteusokon kívül más kapcsolódása nincsen a dávidi siratóhoz (2Sám 1,20). Viszont itt is használ egy arámi kifejezést. A דָּרִינַן a דוּר ige peal többes számú hímnemű participiuma, amit a Dán 2,28; 3,31 és 6,26 is használ.

דָּרִינַן וּפְלִשְׁתִּים יְבוּשִׁים יְשׁוּנִים

4. sor: itt visszatér a 2. sor idézeti háttére, ahogyan ezt a dávidi sirató is kétszer használja. A szinonim ige választásával teszi mozgalmasabbá saját költeményét.

אֵיךְ נָפְלוּ גִבּוֹרִים
אִיכָכָה מֵת גִּבּוֹרֵנוּ

5. sor: A második strófában már csak két sor rímel és ezek a parafrazeált textusok. A 2Sám 1,21 Gileád hegyeire kimondott átokmondását a Fogarasra fordítja át, megtartva azt a szabályt, hogy a földrajzi nevek nőneműek, így az egyes számú ל prepozíciót E/2 nőnembe teszi. A „se-se” értelemben fordítható אֶל־אֶל tagadószó kombinációt két másakra cserélte fel, amit a fordításban igyekeztem hasonlóan érzékeltetni.

אל־טל ואל־מטר עליכם
בל־טל לא־מטר לך פוגראס:

6. sor: Ugyanannak a bibliai versnek a folytatásából merít, és pedig a leghosszabban. A kiegészítő párhuzam jelent némi fordítási nehézséget, mivel a רפס ige hozza a „megtaposni, megszegyeníteni” jelentést, viszont a מרפס már egy ebből képzett főnév, ami az Ez 34,19-ben fordul elő egyedül (hapax legomenon) és leginkább „dagonyának” fordíthatnánk.⁹¹ Az emelkedettebb értelmet használtam fel.

כי וְשָׁם נִגְעַל מִגֵּן גְּבוּרִים
כי וְשָׁם נִגְעַל מִגֵּן וְשָׁם מֵרָפָס:

7. sor: Zsigmond és öt hónappal korábban elhunyt felesége, Henrietta Mária, pfalzi hercegnő nevét adja meg itt.

8–9. sorok: a 2Sám 1,23-ben Saul és Jonatán kapcsolatát bemutató részletet alkalmazza Tofeus az elhunyt házaspárra, felcserélve a bibliai igét egy névszói állítmányra.

הַנְּצֻחִים וְהַנְּעִימִים בְּחַיֵּיהֶם וּבְמוֹתָם לֹא נִפְרְדוּ
הַנְּצֻחִים בְּחַיֵּיהֶם
וְהַיָּדִים:
הַנְּעִימִים בְּמוֹתֵיהֶם

A kolofon az alkalomnak megfelelően pusztán a szerző nevét tartalmazza, de sajátos formában: M TOUFAEUS. Pozícióját tekintve csupán annyit ad meg, hogy „a szent teológia doktora és professzora”.

⁹¹ Részletesebben lásd Clines, David J.: *The Dictionary of Classical Hebrew*. Vols. 1–8. Phoenix Press, Sheffield 1995–2011, 5.492.

Összegzésként azt mondhatjuk, hogy Tofeus egy nagyon szép siratóverset írt a szépreményű fejedelmi halálára, mely jó verselési tudásáról, ugyanakkor kiváló hébernyelv-ismeretéről tájékoztat minket. A gyakorlatban is kiválóan alkalmazta, amit a katedráról tanított. Tofeus egyébként nem csupán azért ragadott tollat ennek a gyászversnek a megírására, mert Sárospatakra érkezvén az ottani tanárok, a fiatal házaspárt tíz hónappal korábban összeadó Comeniusszal az élen, is ezt tették, hanem mivel korábban iskolatársak voltak Gyulafehérváron a fejedelem fiával. Az, hogy Tofeus héberül írta ezt a gyászkötetbe szánt verset, nem feltétlenül a nyelvi képességeinek a fitogtatására szolgált, hanem inkább onnan gyökerezhet, hogy Zsigmonddal együtt tanulták ezt a nyelvet diákkorukban.

Tofeus 1653-ig volt a pataki kollégium professzora, majd Bodrogkeresztúron, Bihardiószegen és Szatmáron lelkipásztorkodott, később fejedelmi udvari lelkész, majd 1679-től öt évig, haláláig az erdélyi egyházkerület püspöki tisztét töltötte be.⁹² Váradon utána először 1652–57 között Tarpai Szilágyi András, majd a vele párhuzamosan 1653–1659 között tanárkodó Enyedi Sámuel,⁹³ szintén hollandiai peregrinációs tapasztalattal oktathatták a bibliai tárgyakat, az ő héberképzettsé-
gükről azonban nincs pontos információnk.

Az igazi áttörést és a fejedelmi cél megvalósulásának zálogát a váradi alma mater alumnusának, Köleséri Sámuelnek az alkalmazása jelentette. A Tofeus hébervizsgáján dokumentáltan sikeresen szereplő és a kötetbe verset is író⁹⁴ „Samuel Köles-Eri” akkor 16 éves volt.⁹⁵ Érdemes versére rátekinteni, hogy véleményyt formálhassunk héber nyelvi kvalitásairól.

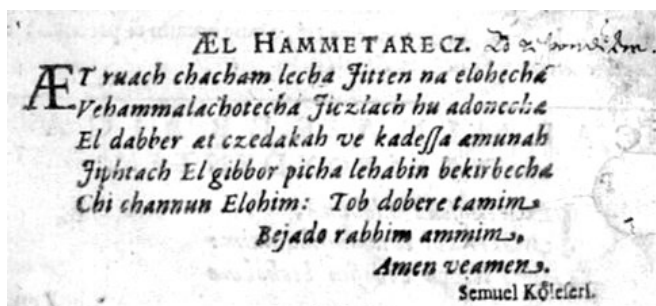
---

⁹² Herepei János: i. m. 81.

⁹³ Bozzay Réka – Ladányi Sándor: i. m. 240 (2735) szerint a matricula alapján Enyedi a váradi eklézsia ösztöndíjával tanult Leidenben.

⁹⁴ Lásd fentebb.

⁹⁵ A Köleséri életrajzra hivatkozók álláspontjai eltérnek születési idejét illetően. Van, aki szerint 1629-ben, mások szerint 1636-ban született. Vö. pl. Péntes Tiborc Szabolcs: 'Hogy a Posteritas meg-tudgya, kicsoda...Idvezült Czeglédi István.' Köleséri Sámuel és az első református vértanú. In: *Petőfi Irodalmi Múzeum* honlap: <https://pim.hu/hu/penzes-tiborc-szabolcs#> (2021. 01. 14.) kormeghatározását, aki 1650-ben 14 évesnek tartja Kölesérit. A hollandiai beiratkozások nyomán megadott saját adatai szerint az 1634-es dátum a valódi. Lásd Bozzay Réka – Ladányi Sándor: i. m. 130 (1328) és 242 (2752).

1	A felelőhöz	אל המתרץ
2	Bölcs lelket adjon neked Istened,	את רוח חכם לה ימו נא אלהיך
3	És az angyal tegyen téged sikeressé! Ő a te urad.	והמלאך אתך יצלה הוא אדונך
4	Isten, mondd el [az] igazságot és [a] hit szentségeit.	אל דבר את צדקה וקדושי אמונה
5	Az erős Isten nyissa ki szád, hogy elmagyarázd ami ben- ned van	יפתח אל גבור פיה להבין בקרבך
6	Mert irgalmas [az] Isten, jó [a] tökéleteseket beszé- lők[höz]	כי חנון אלהים טוב דוברי תמים
7	a kezében sok nép van.	בידו רבים עמים
8	Ámen, és ámen!	אמן ואמן

Amint a korábbi váradi verseknél már láttuk, héber betű híján transzkripcióval oldották meg a szöveg megjelenítését. Köleséri következetes átírása alapján könnyen rekonstruálható az általa költött poézis héber betűs szövege. Sajátosságként csupán azt érdemes megjegyezni, hogy átírásában *h*-val jelzi a szóvégi néma ה-t a nőnemű szavak végén. A nyomdai szedésbe pedig egy hiba csúszott, a 3. sorban a *vehammalach* egybefolyik az utána következő tárgyi prepozícióval.

Köleséri is követi a héber köszöntőversek hármas felépítését, és zsolnárszerűen adja meg a feliratot. Az ide választott szó jelzi a fiatal diák nyelvi érdeklődését, mert a מתרץ nem bibliai, hanem rabbinikus arám kifejezés, mely a תרץ „egyenessé tesz” ige paél particípiuma, „elrendez, összehangol” értelemben.⁹⁶ A „felelőnek” fordítást a vers kontextusa miatt hozom, mivel a disputázóra használt latin szó a respondens megfelelője. Értelmét tekintve inkább szerencsés lenne a „magyarázóknak” fordítás. A főszöveg a 2–7. tartó hat sor, melybe egy kivételével tiszta

⁹⁶ Jastrow, Marcus: *A Dictionary of the Targumim, the Talmud Babli and Yerushalmi, and the Midrashic Literature*. Philadelphia 1903, 1702.

rímpárokhoz. A 3. versben a *vehammalach* átírása egyértelműen az angyal szó, pedig a szöveg akár a mennyei királyra is vonatkozhatna (מַלְאָכִים/מַלְאָךְ). Az 5. sorban a מְקַרְבֵּן a קָרַב „belső rész, önmaga,” szóból eredeztethető, amit leginkább úgy mondanánk, hogy a „szíveddel”. Ugyanakkor homonimaként a קָרַב „csata, háború” is szóba jöhet (vö. 2Sám 17.11),⁹⁷ amivel a mondat értelme az lenne, hogy „Az erős Isten nyitja ki a szádát, hogy elmagyarázd küzdelmeidben/csatáiddal.” A fordításban az első megoldást preferáltuk.

A 2–5. sorok tizenhat szótaggal pontos hexameterben íródtak, a 6. 6||6 –os felosztású, míg a 7. sorba már csak hét szótag, a 8-ba 5 jutott. A kolofon csupán a nevét tartalmazza. Köleséri Sámuel ekkor még ugyan 16 éves, de ahogyan a héber nyelvvel bánik, az már felmutatja a későbbi nyelvtanár és bibliafordító nyelvi talentumait.

Váradai tanulmányait befejezve, 1654-ben Leidenbe iratkozott be,⁹⁸ ahol egy éven belül három dispután is részt vett, melyek meg is jelentek.⁹⁹ Pátriájához való kötődését azzal is kifejezte, hogy a könyvcímekben nevét Samuel Köleseri de Waradként jegyezte. Ezt követően Angliában, Cambridge-ben töltött két évet.¹⁰⁰ Innen 1657 őszén tér vissza Váradra tanítani. Bod Péter szerint „tanított Theológiát, ’Sidó és Görög nyelveket, olly haszonnal, hogy azokon a’ nyelveken tanítványi leveleket is Írhatnának”.¹⁰¹ Információját Köleséri itteni munkásságáról szóló sajtó visszaemlékezésből meríthette, aki így ír:¹⁰²

---

⁹⁷ Clines, David: *Dictionary of Classical Hebrew*, 7.313, 316.

⁹⁸ Bozzay Réka – Ladányi Sándor: i. m. 242 (2752) (Az indexben hibásan Köleséri Mihály neve alatt szerepel ez a tétel).

⁹⁹ RMK III. 1936. Köleséri Sámuel: *Disputatio logica, De legibus scientificis : quam, auxilio summi legislatoris adjutus*. Johannes Elsevir, Leiden, 1655. RMK III. 1937. *Disputatio theologica De Christi potestate*. Johannes Elsevir, Leiden 1655. RMK III. 1938. *Disputatio theologica textualis, ostendens Utilitatem linguae sanctae in interpretatione Scripturae pros didaskalian & pros elegchon*. Johannes Elsevir, Leiden 1655. A két utóbbi disputát Coccejus vezetésével tartotta.

¹⁰⁰ Gömöri György: i. m. 52 (117). Innen barátjának és leideni peregrinustársának, Püspöki Jánosnak küldött egy könyvet, ami ma is a Debreceni Nagykönyvtárban található. Vö. Herepei János: i. m. 107–108.

¹⁰¹ Bod Péter: *Magyar Athénás*, 149.

¹⁰² Az *Idvesség Sarka* című műve előtt álló, 1666. június 16-án Sárospatakon keltezett „Elöljáró Beszed”-ében summázza így addigi életét és munkásságát.

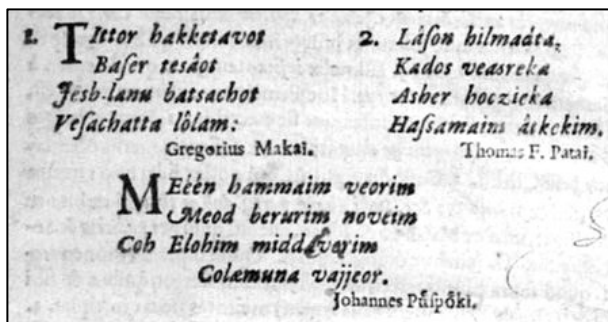
„az engemet szülő s' jól nevelő kedves Patriamban Varadon, két esztendőig a' Theológiát és a' Sido s' Görög nyelveket az akkoron ott virágzó Scholában, nem kicsiny haszonnal tanítám az Iffjuságnak; ugy annyira, hogy sokan azok közzül, Sido és Görög leveleket irnak vala, a' Bibliát azokon a' nyelveken alkalmazason értik vala a' mint ennek bizonyági, azok az én, becsülletes állapotokra ment Tanítványim, kik ma nagy haszonnal, mind az Ecclesiában, s' mind a' Politiában szolgálnak. Eörmömmel emlitem a' Magyar Biblia környül való forgolódásomat-is, mellyben az Eredetszerint való nyelveknek segítségével által, egy-néhány száz Sz. Írásbéli helyeket restitu-áltam az utólszori Editioban, mellyrül, jó lelkiismerettel bizonyóságot tehet, a' Magyar és Erdély Országi Reformata Ecclesiák hasznára született, serény Typographus, Szenczi Abrahám Uram.”

A héber mellett tehát görögöt, illetve más teológiai tárgyakat is tanított két évig. A Bod Péter által is átvett részlet szerint tanítványai önálló aktív nyelvhasználatra is képesek voltak héberül és görögül, ami arra enged következtetni, hogy Köleséri első mesterének, Tofeus Mihálynak pedagógiai elveit vette át a nyelvoktatás terén. Vagyis a váradi schola utolsó éveiben hasonló módon tanultak és vizgáltak héberből és görögéből a diákok, mint Tofeus idejében.

Köleséri váradi tanársága azonban mégsem úgy indult, ahogyan meghívása alapján gondolhatta volna, mivel az 1657-es év folyamatos politikai bizonytalanságot eredményez, és hadszíntérré teszi Erdélyt, ami nyilván az oktatásra és Várad helyzetére is kihat. Az idézet szerint bekapcsolódott a bibliakiadás munkájába is, aminek általános elgondolás szerint az oroszánrészt Köleséri végezte. Itt tartózkodása, önéletírásának adatai alapján, 1657 őszétől (augusztusban ér Eperjesre) házasságkötéséig, 1659. február 12-ig tartott, hiszen a már fentebb idézett általános szabály szerint az iskolarektorok nem lehettek házasemberek. Ami azt jelenti, hogy jó esetben is mindösszesen tizenhét hónapot, vagyis másfél évet tett ki váradi tanársága. Hogy a Váradi Biblia korrektori munkájával végzett-e már ekkorra, nem tudjuk, de ezzel a kérdéssel még később foglalkozni fogunk.

E korszakban a harmadik *carmen*író tanárunk, a váradi születésű Püspöki (Szilágyi) János (1631–?) nemcsak iskolatársa, de jó barátja is volt a pár évvel fiatalabb Köleséri Sámuelnek. 1650-ben együtt vesznek részt Tofeus publikusan megrendezett hébervizsgáján, és együtt írnak héber verset a disputázó Székelyhidi Istvánhoz. A nyomdaképből és a metrumokból is láthatóan Makai György és

Patai Tamás strófáinak folytatásaként írta meg saját versszakát, amit a két másikhoz képest nem számoltak be.

1	A vizek és a fények forrásából	מעין המים ואורים
2	nagyon kiválogatottak erednek,	מאד ברורים נובעים
3	ahogyan Isten, (úgy) beszélnek,	כה אלהים מדברים
4	[a] hit hangja világosság lett.	קל אמונה ויעור

Püspöki transzkripciójában néhány hiba csúszott. Már az első szó átírásában felesleges az *E*. Itt a magánhangzó-torlódás nyilván jelöletlen mássalhangzót feltételez, ami lehet *א* vagy *ע*. A vizekkel való kombináció miatt inkább az *ע* valószínűsíthető, mert így a „forrás” jelentésű *עין* szó, plusz a *מן* prepozíció kombinációjából kiolvasható a *מַעַין*. A 3. sorban a *כה* végén található néma *ה*-t kiírja (*h*). A 4. sorban az *אמונה*-t hibásan egybeírja az előtte álló *קל*-l, ami azonban már lehet nyomdai szedési hiba is.

A fordítással kapcsolatosan csupán egyetlen megjegyzésem van. A 3. sor elején a *כה*-t összehasonlító értelemben fordítottam, mert így a 2. sorban szereplő többes számú „kiválogatottak” lehetnek az alanyai a 3. vers többes számú igei állítmányának. Az isteni kijelentés prófétai idézését bevezető szó használata ebben a kontextusban a bibliai szituációt eleveníti fel. A versíró saját korának kiválasztottjaiként idézi meg a disputázót és diáktársait, tanárait. Beszédüknek eredményét az utolsó szóval, mint konklúzióval mutatja fel: és „világosság lett”, mármint a hit. Az *אור* „világítani, fényleni” ige Nifal imperfectum E/3 masculinuma¹⁰³ értelmezhető az átírásból, „világossá, világossággá lett.” A transzkripció pontatlanságai ellenére a szöveg nyelvtanilag helyes.

¹⁰³ Clines: *Dictionary of Classical Hebrew*, 1.160.

Verstanilag nézve Püspöki időmértékes verselést alkalmazott, három nyolc szótagú sort egy hét szótagú zár, ami azt jelenti, hogy az első három háromlábú daktilusi sor, azaz két daktilusból és egy spondeusból áll: (– u u | – u u | – –), míg a negyedik két daktilust és egy fél spondeust tartalmaz (– u u | – u u | –), vagyis egy hemiepesz kolont formáz. Az, hogy a költői formákat ilyen jól tudta ötvözni a helyes nyelvhasználattal, mutatja, hogy Tofeus oktatási módszertana jó eredményre vezetett az olyan tehetségesebb diákok esetében, mint Püspöki.

Püspöki János, akiről tudjuk, hogy nemesi származású volt,¹⁰⁴ váradi tanulmányait befejezve egy ideig Nagybányán rektorkodott (1652–1654), majd Kölesérről együtt indul peregrinációra Hollandiába, ahol Leidenben, Utrechtben és Franekerben tanult teológiát, filozófiát és jogot.¹⁰⁵ Hazatérve 1657-ben Nagyecsedben, majd 1659-ben Nagybányán volt rektor. Azt feltételezem, hogy Köleséri távozása után hívják meg Váradra, hogy helyette átvegye, többek között a héberoktatást. Itteni tevékenysége vitatott, többek szerint lelkésznek, de szerintem rektornak kerül a városba,¹⁰⁶ amit későbbi könyvének alcíme is igazol. Sőt valószínű, hogy a bibliakiadás

---

¹⁰⁴ Születési dátumát és nemesi ragját külföldi beiratkozásaikor megadta. Bozzay Réka – Ladányi Sándor: i. m. 68, 131., 242.

¹⁰⁵ Leidenbe 1654. augusztus 19-én iratkozott be. Utrechtben 1655 februárjában kezdett tanulni. Végül Franekerben 1656. június 10-én lett diák. Lásd Bozzay Réka – Ladányi Sándor: i. m. 242 (2753); 131 (1332); 68 (350). Leidenben teológiát tanult, és *De origine incrementis et variis rerum publicarum mutationibus* (Leiden 1655) címen megjelent ottani disputája. Franekerben jogot tanult. Ottani disputáját (*Disputationes Juridicae XXXVII. & XXXVIII. Desumptae Ex Titulis XLVII. XLVIII. XLIX. L. LI. LII. LIII. Ubi & apud quem cognitio in integrum restitutione agitanda sit: de Reputationibus: Etiam per procuratorem causam in integrum restitutionis agi posse, &c. Lib. II. Cod. Justin.* Izardus Albert, Franeker 1657 – RMK III 1983) és annak körülményeit vizsgálta P. Szabó Béla: 'Actor et respondens' – A szerzőség kérdése a magyarországi joghallgatók koraújkori disputációi és disszertációi fényében. In: Szikora Veronika – Török Éva (szerk.): *Ünnepi tanulmányok Csécsy György 65. születésnapja tiszteletére*, II. köt. Debreceni Egyetem, Debrecen 2017, 259–289. kül. 281. A disputa adataihoz lásd még Postma, Ferenc – Van Sluis, Jacob: i. m. 152 (55/1657.1). A disputát többekéivel egybegyűjtve kiadták 1660-ban is: Postma, Ferenc – Van Sluis, Jacob: i. m. 155–156 (55/1660.3a) Püspöki disputája a 289–304. oldalakon szerepel.

¹⁰⁶ Zoványi Jenő: *Egyháztörténeti lexikon*, 491–492 szerint csak lelkész volt Nagyváradon. Bod Péter: *Magyar Athénás*, 195. viszont professzornak titulálja és Pap Putnoki Jánost nevezi meg korabeli lelkészként. (A „Nevtelen könyvek” alcím alatt szereplő szöveg 4-es számmal a Magvető 1982-es kiadásából kimaradt, ami a 7. után újrakezdődő számozású címekből az 1–12. számúakat érthetetlenül elhagyta). Csernák Béla: i. m. 278. 1658-tól jelzi váradi rektorságát.

befejezéséhez is szükség volt a tudására. Martonfalvival és az ostromot túlélő diákokkal együtt Debrecenbe megy. Pátriájának történetét már 1658-ban megírta, amit Várad elestéről egy 1661-ben itt kiadott prédikációköttel toldott meg.¹⁰⁷ További sorsa ismeretlen, talán Szatmár megyében lelkészkedett.¹⁰⁸

Az utolsó váradi hébervers-író professzorunk Martonfalvi György (1635–1683), akinek életművét részletesen tárgyalja a szakirodalom. A héber nyelvvel való kapcsolatát és váradi munkásságát azonban kevésbé emlegetik, ezt próbáljuk most rekonstruálni. Életrajza szerint Kézdimartonfalván született, és iskoláit Zabolán, Désen, Gyulafehérváron és Nagyváradon végezte.¹⁰⁹ A korabeli matrikulák hiánya miatt pontos dátumokat nem tudunk a helyszínekhez társítani, viszont azt tudjuk, hogy 20 évesen már peregrinációba indult. Fehérváron Bisterfeld és Piscator tanítványaként Alsted nyelvtanából biztosan tanult, de lehet, hogy használta Kismarjai Veszelin nyelvtanát is. Nem tudjuk, mikor váltott iskolát, de mivel csak egy évvel fiatalabb, mint Köleséri, ezért ha már Váradon lett volna 1650 februárjában, részt kellett volna vennie a Tofeus által szervezett hébervizsgán. De nem volt jelen, így feltehetően ezt követően érkezett, bár vélhetően még 1650-ben, a nagy hebraista itteni professzorsága idején, vagyis tőle is tanulhatott. Azért feltételezem ezt, mert a nála négy évvel idősebb Apafi Mihály későbbi fejedelem, aki szintén Váradon tanult, pár év múlva már támogatja Martonfalvi külhoni tanulmányait, sőt majd ő lesz az, aki állandó debreceni tanári állásának fedezetét is biztosítja. Ez a bizalom és szoros kapcsolat bizonyosan közös váradi tanulmányaik idején alakult ki köztük, s Apafi 1650 végén már II. Rákóczi György udvarába kerül. Martonfalvi Tarpai Szilágyi András és Enyedi Sámuel kezei alatt fejezte be váradi tanulmányait.

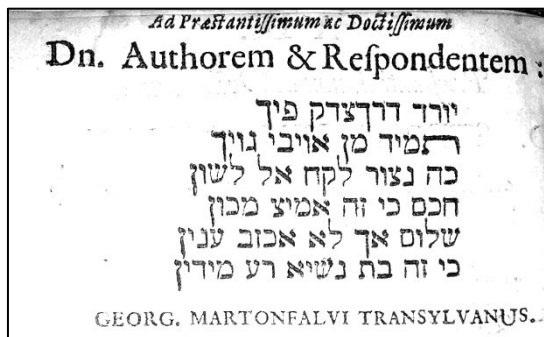
---

¹⁰⁷ Püspöki János: *Várasnak ékes históriája*. Nagyvárad, 1658 (Zoványi szerint. Másutt nem találtam rá adatot). Püspöki János: *A keresztényiség védoszlopának megdőlése*. Debrecen 1661 (RMK I. 93).

¹⁰⁸ Zoványi Jenő: *Egyháztörténeti lexikon*, 492. szerint 1683-ban Szatmár követeként részt vett a kassai országgyűlésen, vagyis talán világi pályára lépett.

¹⁰⁹ Zoványi Jenő: *Egyháztörténeti lexikon*, 393; Baráth Béla Levente: *Martonfalvi György (1635–1681) munkásságának jelentősége a Debreceni Református Kollégium és a magyar peregrináció történetében*. (A D. Dr. Harsányi András Alapítvány Kiadványai 2). Debrecen 2000, 15.

Peregrinációjának első állomásaként az Utrechti Egyetemre iratkozott be 1655 februárjában,¹¹⁰ majd októberben továbbment Franeker egyetemére.¹¹¹ Itteni tanulmányai során részt vett Szántai Pócs István disszertációjának védésén, és erre az alkalomra írta meg első héber nyelvű köszöntőversét.¹¹² Most először közlöm a vers képét a dolgozathoz és nominalizált héber szövegének magyar fordítását, majd elemzem is a verset.

Az igen kiváló és igen művelt szerző és felelő úrnak

1	Igazság útját vezeti le szájad	צֶדֶק פִּיהּ יוֹרֵד דְּרָךְ
2	mindig néped ellenségei közül.	תָּמִיד מִן אוֹיְבֵי גוֹיֶךָ
3	Így őrzí meg Isten tanítását [a] bölcs	כֹּה נִצּוֹר לְקַח אֶל לְשׁוֹן
4	nyelv, mert ez [a] béke erős	חֲכָם כִּי זֶה אֲמִיץ מִכּוֹן
5	fundamentuma. Bizony nem csalóka dolog,	שְׁלוֹם אֲךָ לֹא אֶכְזֵב עֲנֹן
6	mert ez [a] fejedelem háza, Midján barátja.	כִּי זֶה בֵּית נְשִׂיא רַע מִיִּדְּיָן

Martonfalvi György, erdélyi

A vers hozza a héber köszöntőversek szokásos három részét. A feliratot és a kolofont latinul, melyekben csupán a szokásos ajánlás, illetve a szerző neve és származása olvasható. Maga a vers hat nyolc szótagú sorból áll, melyek három rímpárt formáznak (aabbcc). A sorok üteme az első kivételével – ami 4||4 – 3||5.

¹¹⁰ Bozzay Réka – Ladányi Sándor: i. m. 130 (1330).

¹¹¹ Uo. 67 (340).

¹¹² RMK III., 1972. Szántai Pócs Stephanus: *Disputatio Theologica, Anti-Trinitariorum blasphemis opposita*. Meinardi á Drevnen, Utrecht 1656.

Éppen ezért, akár háromlábú daktilusi sorokként időmértékes verseléssel is elmondható (– u u | – u u | –). Az utolsó sor nyolc szótagja a fenti pontozással nem jön ki, jelenleg kilenc szótagú a sor, de erről majd később.

A héber szöveg pontozatlan és központozás nélküli, ami esetünkben azért is nehezíti meg a magyar fordítás elkészítését, mert jól és kifinomultan használja a nyelvet. Egyrészt összetett mondatokat használ, másrészt nem a legszűkebb alapszókinszből válogat.¹¹³ Harmadrészt a hosszabb mondatszerkesztés, a rímek és a szótagszám pontos alkalmazása miatt egy mondat nem fér el egy sorban, így enjambementot használ. Mivel a tárgyi kapcsolat kifejezésére nem teszi ki a tárgyi prepozíciót, így központozás híján többféleképpen lehet tagolni és értelmezni a szöveget. Amennyiben az első mondatot a második sor felénél lezárjuk („Igazság útját vezeti le szájad mindig.”), akkor a következő mondat a fentiekől eltérően alakul: „Néped ellenségeitől így őrzi meg Isten tanítását a bölcs nyelv, mert ez a béke biztos fundamentuma.” Az egyik változatban a respondens ellenállása, a másikban Isten tanításának a megőrzése válik fontossá.

A disputáció témája a Szentháromság-tagadók elleni érvelés, így Martonfalvi szóhasználatában érthető a „néped ellenségei” megfogalmazás, ami a hazai unitáriusokra vonatkozik. Így az „igazság útja” és az „Isten tanítása” a Szentháromság melletti teológiai kiállás. Ami egyébként magyar viszonylatokban már túlhaladott állapotnak számított, mivel 1568-ban a vallásszabadság kimondásával elfogadott lett az unitárius irányzat is. Mégis Martonfalvi jelzi, hogy az erdélyi fejedelem a Szentháromságot vallók mellett teszi le a voksát. Ebben az összefüggésben kell beszélni az utolsó sorról. A szöveg két metaforát alkalmaz, amiből a fejedelem házának (בֵּית הַשֵּׁנָה) Erdéllyel való azonosítása egyértelmű. Nem világos viszont, mire gondol a poéta Midján (מִדְיָן) esetében. És itt jön be a szótagszám kérdése. A pozitív kontextusú beazonosítás esetén a ץֿ mássalhangzó–magánhangzó kombináció „barát”-ról beszél.¹¹⁴ Ám a pontozatlan alak homonimája – ami esetünkben csak homográfia – eltérő pontozással ךֿ, vagyis „rossz, gonosz”.¹¹⁵ Ha így pontozzuk a ךֿ-t, akkor kijön a nyolc szótag is, a fordítás pedig úgy módosul, hogy „Midján gonosz.” Vagyis ez egy önálló, negatív konnotációjú mondat. Mivel a

---

¹¹³ Lásd az אֲמִיץ, az אֲכֹב, a נְצֹר, és a לְקַח használata, melyek a bibliai szövegben is ritkaságszámba mennek.

¹¹⁴ Ebben az esetben szerintem Midján a Török Birodalmat jelenti.

¹¹⁵ Mind jelzőként, mind főnévként. Vö. Clines, David: *Dictionary of Classical Hebrew*, 7.505–507.

beazonosítás egyelőre nem lehetséges,¹¹⁶ a fordításban a pozitív opció mellett maradtam, bár Martonfalvi precizitása láttán tartok tőle, hogy a negatív változat a helyes.

Martonfalvi verse igen megalapozott hébertudásról és kifinomult nyelvhasználati képességről tanúskodik.

1656 szeptemberében újra Franekerben vett részt egy teológiai dispután,¹¹⁷ majd Oxfordban és Leidenben járt.¹¹⁸ 1658-ban ismét Utrechtben tanul, ahol részt vett egy dispután, és két írása is megjelenik.¹¹⁹ De valószínű, hogy még 1658-ban visszatért Franekerbe, mert ekkor írja második héber nyelvű köszöntőversét egy itteni disszertációhoz. Ezt a verset már megjelentettem, és részletesen elemeztem, ezért itt csak a váradi kép teljességéhez kötődően hozom a verset, és röviden fűzök hozzá néhány megjegyzést.

„Ad Praestansissimum ac doctissimum

D. JOHANNEM G. DEBRECENI”

1. Aki teremtette [a] földet [és az] eget
2. Ő az ÚR: az Isten,
3. [a] Fiú [és a] Lélek teremtette az eget,
4. mivelhogy Fiú, Lélek, Isten.
5. Ezért [az] ÚR Fiának ellenségei,
6. szolgáljátok őt nagy félelemmel,
7. mert ha haragja felhorgad,
8. gyorsan semmivé lesztek.
9. A Magasságos Szentlelkét,
10. aki hűségetek, az Úr,

Az igen kiváló és igen művelt

Debreceni G. János úrnak

הַבְּרָא אֶרֶץ שָׁמַיִם
הוּא יְהוָה הָאֱלֹהִים
בֶּן רוּחַ בְּרָא שָׁמַיִם
וַעֲבַד בֶּן רוּחַ אֱלֹהִים:
לְכֹן צָרִים בֶּן יְהוָה
עֲבָדוּ אוֹתוֹ כְּרַב יְרָאָה
כִּי אִם אִפּוֹ הַנְּחָרָה
תִּלְכּוּ מִהֵרָ בְּלִימָה:
אֵת הַרוּחַ קִדְּשׁוּ עֲלֵיוֹן
אֲשֶׁר אֲמִינְכֶם אֲדֹן
סִגְדוּ כְּנֶחֱם הָאֲדֹן

¹¹⁶ A pandémia miatt a bennfoglaló művet egyelőre nincs alkalmam kézbe venni.

¹¹⁷ Bozzay Réka – Ladányi Sándor: i. m. 130. Adatának forrása nincs megadva, így azt nem lehet ellenőrizni.

¹¹⁸ Gömöri György: i. m. 30 (21). Bozzay Réka – Ladányi Sándor: i. m. 243 (2760). „A hónap második felében Oxfordban van, itt marad legalább 1657. január közepéig. Albumába John Owen, Wilkins Littleton és más oxfordi professzorok írnak be.”

¹¹⁹ Vö. RMK III., 2027. Ezt Bozzay Réka – Ladányi Sándor: i. m. 130 májusra teszi. A két írás Martonfalvi T. Georgius: *Petri Rami Dialecticae Libri Dvo. Perpetuis Erotematibus, Objectionibus, Exemplis, Ungarico idomate & Usu ita resoluti & illustrati, ut tyro qui Magnum illum Artium Magistrum Petrum Ramun in dialectica imitandum sibi proposuit*. Utrecht 1658. Martonfalvi T. Georgius: *Disputatio Theologica Anti-Bellarminiana De Concilio. Qvam [...] sub Praesidio D. Gisberti Voetii [...] Publice tueri conabitur*. Utrecht 1658.

11 imádjátok, mint az Úr vigasztalását,
12. nehogy szomorúsága miatt elveszettek!

פֶּן־בְּאַנְיָתוֹ תִּמְאַכְדוּן:

Georg Martonfalvi

A vers hozza a hármass felosztást, melyben a respondens nevén kívül az ut-rechtivel azonos a felirat, a kolofonban viszont csak a versíró neve szerepel. A vers maga egybetördelt tizenkét sor, ám a helykímélés okán a nyomdász az oldal közepén kezdte a verset, így két sor a másik oldalra került a kolofonnal együtt. A szöveg eredetileg pontkötés nélküli, amit nominalizáltam, de meghagytam benne az esetleges hibákat, amiket itt az elemzésben jelzek, a fordításban pedig már korrigáltam.

A szöveg jól érthető, bár érezhető benne némi szintaktikai disszonancia, mivel a költői eszközök alkalmazása miatt lemond a névelők és a tárgyi prepozíciók használatáról. A tizenkét soros verset három összetett mondatba szerkeszti, amit a 4., 8. és 12. sorok végén elhelyezett *szóf pászua*kkal zár le. Két ragozási hibát véltem felfedezni: םִרְיָ helyett אִרְיָ lenne helyes (5. sor), illetve אֱ־הִנְיָרָה-nak hímneműnek kellene lenni (7. sor). A 10. sorban olvasható ן־בֹּל elmaradt a *waw mater lectionis*, de ez lényegtelen.

Mind a 12 sor 8 szótagból áll, és több sor alkot egy mondatot, egy mondaton belül pedig csak azonos rímet használ. Ennek megfelelően a rímképlet az *aaaa bbbb cccc* mintát adja, vagyis három bokorrímből áll, melyek után nincs sorköz. A rímképlet alapján mégis három önálló strófát azonosíthatunk be. Mivel a szavak szótagszáma soronként nem egyenletes, nem ütemhangsúlyos, hanem időmértékes verselésű a költemény. Háromlábú daktilus, vagyis két daktilus és egy spondeus ad ki egy sort: – ∪ ∪ | – ∪ ∪ | – –, ahogyan előző versében is. A héber költészet elemeiből a szintetikus (1–3/4 sor) és antitetikus (11/12. sor) parallelizmust alkalmazza.

Martonfalvi kiemeli a bennfoglaló disszertációból az Amesius által is hangsúlyozott tételt, hogy a teremtés folyamatában Isten mind a három személyében jelen volt. A második és harmadik strófában Krisztus ellenségeit, vagyis a nem keresztényeket¹²⁰ inti valódi istenfélelemre. A harmadik strófa (9–12. sor) vigasztalása a Szentlélekkel való kontextusban Jézus tanítványait vigasztaló gondolatához utal: *a Vigasztaló a Szentlélek, akit helyettem küld az Atya* (Jn 14,26). A vers

---

¹²⁰ Bár itt akár megkockáztathatnám azt a feltevést is, hogy a teremtésben csupán magát Istent látó zsidóságot szólítja meg.

azzal tükrözi Amesius puritán eszméit, hogy a teremtés teológiájától eljut az az istentisztelet hangsúlyozásáig. Ugyanakkor nem szól a respondensről, kizárólag a disszertáció témáját fejtegeti.

Mindezek alapján elmondhatjuk, hogy Martonfalvi György kiválóan ötvözte a poetikus eszközöket a héber nyelv lehetőségeivel, ami előző versével együtt mutatja nagyszerű nyelvérzékét és héber nyelvi felkészültségét.

1659 áprilisában még írt egy latin nyelvű üdvözlőverset is Tolnai S. István disszertációjához,¹²¹ majd június 23-án saját disszertációját védte meg, megszerelve ezzel az első magyar doktorátust Franekerben.¹²² A dátumokat nézve peregrinációjából hazatérve 1659 őszén kezdhetett el Váradon tanítani, ami legfeljebb tíz hónapig tarthatott, hiszen 1660. július 14-én már elkezdődött a város ostroma. Mivel Püspöki is már itt tanít, kérdés, hogy átvette-e a héber nyelv oktatását, mivel nem ez volt a fő profilja, de elképzelhető. Az is feltételezhető, hogy bekapcsolódott a bibliarevíziós munkába, bár erről nincsen adatunk. Mindenesetre az iskola rektoraként kitartott a diákok mellett az ostrom alatt is, és a megmaradt diákságot maga vezeti át Debrecenbe, ahol az eredetileg Váradra tervezett oktatási reformokat végre tudja hajtani.¹²³

Összegezve a váradi héberoktatás negyedik szakasza a „nagygeneráció” ideje volt, amikor, bár nem teljesen folyamatosan, de olyan tanárok tanítottak, akik számára a héber nyelv nem csupán egy elsajátítandó szükséges „rossz” volt, hanem egy ajtó, mely a Szentírás mélyebb megértéséhez és egy szélesebb világkép megismeréséhez vezetett. Diákjaikat pedig lelkesen igyekeztek átvezetni ezen az ajtón.

Nagyvárad és a bibliafordítás: A *Váradi Biblia*

A Váradi Biblia kiadásának előkészítő munkáiban, mint láttuk, több váradi hebraista professzor is érintett lehetett. Bár ezt a bibliakiadást részletesen tárgyalja a szakirodalom, és új forrásokra én sem bukkantam, mégis a meglévőket

---

¹²¹ Tolnai S. István (Stephanus S. Tolnai): *ΑΥΧΝΟΣ λογικος*. Johannes Wellens, Franeker 1659. RMK III., 2057; Postma, Ferenc – Van Sluis, Jacob: i. m. 531 (M/1659. 3.).

¹²² *Disputatio theologica inauguralis de foedere Dei. Ad diem 23 Junii. Franekeræ*. Johannes Wellens, Franeker 1659 (18 oldal). RMK III 2056 (példány: Kolozsvár, Sárospatak?); Postma, Ferenc – Van Sluis, Jacob: i. m. 438 (G/1659.5.).

¹²³ Baráth Béla: i. m. 21–28.

elolvasva számos szembetűnő ellentmondás került elő, melyek miatt szükségesnek látom, hogy a héber nyelv váradi helyzetével kapcsolatban görcső alá vegyem a kiadás történetének néhány fontos mozzanatát.

A szakirodalom szerint a kor első két krónikása is úgy nyilatkozik, hogy a váradi nyomda létrejött – melyen mindketten a Szenczi Kertész-féle nyomdát értik – a bibliakiadás eredménye.¹²⁴ Ezzel szemben az események sora azt mutatja, hogy már az első, korábban említett nyomdát a fejedelmek által támogatott kollégiumi város vonzotta ide, kivált mivel a Debreceni Kollégium a tűz martaléka lett 1564-ben. A rövid ideig itt működő Hoffhalter Raffael, lengyel származású nyomdász műhelye vándor nyomda volt, és ugyan 1565 és 1585 között 8 könyv „Varadon/Varadini” kiadási helynévvel látott napvilágot munkája nyomán, maga a nyomda időközben szó szerint bejárta Tolnát-Baranyát és még Horvátországot is.¹²⁵ Az 1639-ben ide települt Szenczi Kertész Ábrahám vezetése alatt újra fellendült váradi könyvnyomdászat széles körű megrendeléseket teljesített.¹²⁶ Köztük fontos helyet foglalt el a váradi schola, melynek rektorai német és holland mintákat követve igyekeztek az oktatáshoz kapcsolni a nyomdai lehetőségeket, amit azonban láthatóan nem tudtak teljesen kihasználni.¹²⁷ Szalárdi János *Siralmas krónikájának* gyakran idézett szövegében összecsúszik a „typographia nagy költségével” történt beszerzése, majd a Biblia nyomtatására Bethlen István által

---

¹²⁴ Szalárdi: *Siralmas magyar krónika*, 229. és Bod Péter 24. jegyzete Pápai Páriz Ferenc: *Erdélyi Feniks*, B3. kiadásához. Digitálisan: <https://mek.oszk.hu/06900/06939/06939.pdf> (2021. 02. 22.). Így összegzi Csernák Béla: i. m. 237. is.

¹²⁵ Naményi Lajos: *A nagyváradi nyomdászat története*. Athenaeum, Budapest 1902, 13–18. Digitálisan: <https://mek.oszk.hu/10600/10646/10646.htm#1> (2021. 01. 15.).

¹²⁶ Pl. az országgyűlés alkotta törvénygyűjteményt is. Vö. Ecsedy Judit: Újabb adatok a gyulafehérvári fejedelmi nyomda történetéhez. In: *Magyar Könyvszemle* 107 (1991), (41–54), 51. de számos más, a korban fontos kiadvány. Lásd pl. Bánfi Szilvia – V. Ecsedy Judit: A 450 éves váradi nyomdászat rövid története. In: *Magyar Grafika* 59 (2015), (54–61), 56–57.

¹²⁷ Itt nem alakult ki olyan szoros kapcsolat a nyomda és a schola között, mint Gyulafehérváron, ahol az Alsted-féle Főiskolai Törvények (*Leges*) előírták a félévenkénti tíz disputa kiadását, illetve a tanárok publikációinak megjelentetését. Vagyis a „nyomtatóműhelyt... az Akadémia szerves részének tekintették”. Ecsedy: Újabb adatok a gyulafehérvári fejedelmi nyomda történetéhez, 42. A nyomda eredetileg feltehetően a váradi eklézsia kebelén belül működött. Vö. Herman M. János: Jegyzetek Szenczi Kertész Ábrahámról, a Váradi Bibliáról és teológiai jellegű kiadványairól. In: Kulcsár Árpád (szerk.): *Reformáció 500*. Partiumi Pantheon, Komárom – Nagyvárad 2018, (13–58), 18, 21.

végrendeletileg hagyományozott összeg említése. Így kérdés, hogy a Bethlennek tulajdonított „typographia” beszerzés¹²⁸ nem azonos-e a Rákóczi Györgynek tulajdonított „tojásdad metszésű betűk” meghozatásával.¹²⁹ Ami viszont bizonyos, hogy Bethlen István 1644-ben végrendeletileg a bibliakiadásra szánt pénze *nem* az 1639–40-ben Szenczi által felállított nyomda alapításának a céljait szolgálta, vagyis itt ellent kell mondani a teljes szakirodalomnak.¹³⁰ Következésképpen, véleményem szerint a Szenczi által elindított eklézsiái nyomdát – a többi erdélyi nyomdához hasonlóan – első renden a váradi schola oktatási feladatainak és az általa képviselt egyházi művelődés céljainak megvalósítása hívta életre.

Az I. Rákóczi György-féle 1638-as rendeletet szintén Bod Péter idézi fel,¹³¹ mely a Pázmány Péter és mások által a Vizsolyi Bibliával kapcsolatosan megfogalmazott vádakra elhatározott intézkedés. Az elképzelés kétlépcsős: egyrészt a héberben és görögben jártas tudósokkal ellenőriztetni kell a fordítást és kijavítani a hibákat, majd egy új kiadást a javított szöveggel kell megjelentetni. Miért kellett ezzel 1657-ig várni? Közben sokan, többször adakoztak és gyűjtöttek az új bibliakiadásra, így minden politikai és egyéb fenntartások ellenére a munkát el lehetett volna kezdeni.¹³² Ami meg is történt, hiszen vannak adatok arról, hogy több helyen foglalkoznak a szövegjavítással. Ugyanakkor azt is tudjuk, hogy I. Rákóczi

---

¹²⁸ Debreceni Ember Pál: *Historia*, 731 azt állítja, hogy Bethlen István állítja fel a nyomdát.

¹²⁹ Szalárdi: *Siralmas magyar Krónika*, 286. Bunyitay Vince: *Nagyvárad a török-foglalás korában 1660–1692*. Franklin Társulat, Budapest 1892, 14. csak annyit ír, hogy „Az irodalmi munkásságot nagyban elősegítette a könyvsajtó, melyet I. Rákóczi György fejedelem 1640-ben Lunenburgban vásároltatott meg s hozatott Váradra.” Lásd még Naményi Lajos: i. m. 26.

¹³⁰ Lásd pl. Bánfi Szilvia – V. Ecsedy Judit: i. m. 56: „Az új nyomda felállítását az tette lehetővé, hogy Bethlen Gábor fejedelem öccse, iktári Bethlen István végrendeletében nagylelkű adományt tett a nyomda alapítására és a Biblia kinyomtatására.”

¹³¹ A rendelet szerint „a Sidó és Görög Nyelvekhez jól tudó és Isten-félő Emberek által ujabban meg-vísgáltassa az egész Bibliát 's ha hol valami hiba vólna az Fordításban azt megjobbítaná.” Bod Péter: *Szent Bibliának históriája*. Szeben 1748, 154. Digitálisan: [https://mek.oszk.hu/01800/01852/html\(2021.01.15.\)](https://mek.oszk.hu/01800/01852/html(2021.01.15.)).

¹³² Az esetleges nehézzé váló alapanyag beszerzési körülményekről lásd Péntes is Petróczi Éva – Péntes Tiborc Szabolcs: Új szempontok a Váradi Biblia kutatásához. In: Heltai János (szerk.): *Biblia Hungarica Philologica. Magyarországi Bibliák a filológiai tudományokban. Az Országos Széchényi Könyvtárban a Biblia Sacra Hungarica, a könyv, „mely örök életet ad”* (2008. 11. 21. – 2009. 03. 29.) című kiállítás alkalmából 2009. január 30-án tartott konferencia előadásai. Argumentum, Budapest 2009, (147–159), 152.

György támogatta az 1645-ben Amszterdamban megjelent Jansonius-féle kiadást, melynek szöveggondozásával több a „Belga köztársaság akadémiáin” tanuló peregrinus foglalkozott.¹³³ Vagyis az eredeti fejedelmi cél megvalósult, készült egy javított Vizsolyi Biblia-kiadás. Azt sehol sem olvassuk korábban, hogy a tervek szerint ennek az új kiadásnak mindenképpen itthon kell megjelenie.

A Jansonius-féle példányok gyorsan elfogytak, így lehet, hogy még I. Rákóczi György idejében, de fia idejében mindenképpen felvetődhetett egy újabb, most már a meglévő váradi nyomdában megjelenő kiadás gondolata. Az mindenesetre elgondolkodtató egybeesés, hogy a fejedelemségétől éppen 1657 őszén megfosztott II. Rákóczi György pont Váradra menekül majd, és ott hal meg 1660 nyarán, egy hónappal a város ostroma előtt. Vagyis ez az az intervallum, melybe a Váradi Biblia (majdnem) elkészültét tehetjük. Anélkül, hogy ebbe a párhuzamba túl sokat beleképzelnénk, nézzük a tényeket. 1657. június 17-én Nagybányán partiális zsinatot tartott Thornai István tiszántúli püspök. Ennek egyik témájaként szerepelt a bibliakiadás, melyet a szakirodalom ellentmondásosan ítél meg. Egyesek szerint itt döntöttek el, hogy kik készítsék el a javított szöveget, mások szerint azonban a javítás kérdése szóba sem került.¹³⁴ Az utóbbi vélemény mellett vagyok magam is, mivel Debreceni Ember Pál szerint egy tiszántúli zsinaton – amit feltehetően 1665-ben tartottak Matolcson¹³⁵ – Kisfalvi Tamás esperest, Betskeházi Istvánt és Komáromi Csipkés Györgyöt bízták meg egy új, az eredeti héber és görög szövegből származó fordítás elkészítésére. Ha a Váradi Biblia szövege az eredeti nyelvekből javított megfelelő Károli-fordítás lett volna, ilyen megbízást nem kellett volna adni négy évvel a megjelentetése után. Ezt támasztja alá Szenczi Kertész Ádámnak a kiadáshoz csatolt bevezetője is,¹³⁶ melyben így ír:

---

¹³³ Debreceni Ember Pál: *Historia*, 731.

¹³⁴ Földváry László: Komáromi Csipkés György és bibliája. In: *Protestáns Szemle* 3 (1891), (315–335), 316. szerint a zsinat „a javítás szükséges voltának pusztá elismerése mellett maradt s a belső fogatkozások helyreigazításánál előbbre való teendőnek tartván a protestánság folyton szaporodó számához képest elenyésző csekély példányokban létező magyar bibliára nézve annyira érezhető külső hiánynak pótlását, annak csakis a régi szöveg szerinti újra kinyomatását sürgette”.

¹³⁵ Földváry László: i. m. 317.

¹³⁶ Ez az egyoldalas bevezető és a hátlapján található tartalomjegyzék meg hibajegyzék sajnos kimaradt a reprint kiadásból. De digitális formában elérhető: http://real-r.mtak.hu/405/1/RMK_I_0970_0976-Rath_0267_koll_01-02_0270_200dpi.pdf (2021. 02. 22.).

„Arra kellene minden szent buzgósággal igyekeznünk, hogy mentül tisztább és hibátlanb Biblia jőne szemünk eleibe és forgana kezünkben ...de erre való derék gondviselést, az Istennek a' mi sok bűneinkért ránk omlott méltó haragja, e' néhány esztendőkből sokképpen akadékozza meg... Mostan azért e' nyomtatás nem új fordítás, hanem a' régi, mindazonáltal némely szók helyébe (de ez-is ritkán lett) alkalmasbak tétettek. De így-is ebben, a' régivel együtt, hogy fogyatkozások nem találatnának, tagadhatatlan: mellyet leginkább azok jegyezhetnek meg, kik az eredeti betűkben a' Sido és Görög nyelvekben tudosbak, kiknek vi-gyazo munkálkodások a' Szent Biblia környrül mindenkor, s' mostan-is meg-ké-vántatott volna.”

A fordítás tehát „a régi”, amit az összehasonlítások nyomán leginkább a Hanaui Bibliával lehet beazonosítani, amint azt már Vásárhelyi Judit is felvetette.¹³⁷ A „némely szók helyébe (de ez-is ritkán lett) alkalmasbak tétettek” pedig arra utal, hogy a revíziót végzők ritkán nyúltak a bibliai szöveghez. Végül a „Sido és Görög nyelvekben tudosbak” részvételének hiányolása az előzőekkel együtt azt az alapvető kérdést veti fel, hogy mi is történt akkor valójában?

Egy már most előrebocsátható, a bibliafordítási, bibliakiadási munka nem a korábbi fejedelmi tervek alapján zajlott, de feltehetően nem is a szakirodalom eddigi történeti rekonstrukcióiban felvázoltak szerint. Az 1657-es esztendő, mely II. Rákóczi György lengyelországi fiaskójának eredményeként a fejedelem lemondását, az erdélyi hadak megsemmisülését és a lengyelek, valamint tatárok dúlásával párhuzamosan a politikai és gazdasági bizonytalanságot is elhozta,¹³⁸ sürgetővé tette a Biblia kiadását. Ennek az évnek a nyarán a már emlegetett nagybányai zsinaton két esperesség is komoly pénzüsszeggel támogatta meg a bibliakiadás ügyét.¹³⁹ A nyomdászok kívül kit alkalmaztak a bibliarevízió elvégzésére? Bár Bod

---

¹³⁷ P. Vásárhelyi Judit: *Szenczi Molnár Albert és a Vizsolyi Biblia új kiadásai* (Historia Litteraria 21). Universitas, Budapest 2002, 116. Koltai Kornélia: 16–17. századi magyar Ószövetség-fordítások. In: Kustár Zoltán – Németh Áron (szerk.): *Az Ószövetség és a reformáció. Tanulmányok a héber nyelvű Ószövetség és a protestantizmus kapcsolatának múltjából és jelenéből* (Acta. Debreceni Teológiai Tanulmányok 11). DRHE, Debrecen 2018, (127–156), 143.

¹³⁸ Az 1657-es állapotok irodalmi lecsapódásáról lásd Csorba Dávid: *A zászlós bárány nyomában - A magyar kálvinizmus 17. századi világa*. Kálvin kiadó, Budapest, 2011, 95–110.

¹³⁹ Tóth Ferenc: *Helvétziai vallástételt követő Túl a' Tiszai Superintendenziában élt református püspökök élete e'jelen való időkhig lehozva*. k. n., Győr 1812, 128. szerint a korábbi, nem csekély

Péter a Váradi Biblia bemutatásakor úgy fogalmaz, hogy „az Eredeti Nyelvekhez értő emberek választattak, a'kik a Fordítást megvizsgálják, és az hol a'szükség kívánná, rövid Magyarázattal ki-világosítanak,¹⁴⁰ csupán Köleséri Sámuelről tudjuk biztosan, hogy ebben az évben látott hozzá a nagy munkához.¹⁴¹ Tanártársai, Püspöki János és Martonfalvi György csak 1659-ben, feltehetően Köleséri távoztával jöttek Váradra, már nem vettek részt a munka dandárjában. Csernák általánosságban felveti a korabeli váradi professzortársak és lelkipásztorok közreműködését, ami alapvetően elképzelhető, sőt a legvalószínűbb.¹⁴² Ezért is sajátos Kurta József igen széleskörű felsorolása:

„A Váradon folyt előkészítő munkálatoknak minden bizonnyal a váradi főiskola tanárai is részesei voltak... Tanárai között találjuk akkoriban Pécsvárdai Pétert (1631), Debreceni Istvánt (1653), Nagyari Benedeket, Kovásznai Pétert (1660), Szilágyi B. Istvánt (1645), Tofeus Mihály későbbi püspököt.”

Ha már ilyen távoli merítést tesz, miért nem a szentírási nyelvi alapokkal rendelkező tanárokat sorolta fel?¹⁴³ A valósághoz közelítő, de a tanártársakat negligáló Hermán János felsorolja a korabeli váradi lelkészeket, sőt még ideveszi Igaz Kálmánt is, aki egyébként héber *carmeniró* akadémita volt, de csak az ostrom idején jött Váradra, így ebben a munkában bizonyára nem vett részt.¹⁴⁴ Petrőczy Éva felveti Becskeházy István közreműködését, ami lehetséges volna, de ő a fent említett 1665-ös megbízásra hivatkozik, ami erre az esetre nem bizonyító erejű

---

fejedelmi (Bethlen István, Rákóczi György) támogatás mellé az nyíri esperesség 86 forintot, az ugcasai 54 forintot adományozott, amit a nyomdásznak küldtek el.

¹⁴⁰ Bod Péter: *Szent Bibliának históriája*, 154.

¹⁴¹ A Bod Péter által használt többes számú formulákon túl nincs más utalás arra, hogy akár Kölesérről együtt más, akár előtte bárki nekilátott volna a bibliai szöveg revíziójához. Vö. Petrőczy Éva – Pénzes Tiborc Szabolcs: i. m. 151–153.

¹⁴² Csernák Béla: i. m. 238–239.

¹⁴³ Kurta József: *A Váradi Biblia története*. Királyhágómelléki Református Egyházkerület, Nagyvárad 2002, 13. A lista kísértetiesen hasonlít ahhoz, amit általánosságban a váradi lelkészekről és tanárokról ad meg Bunyitai: *Nagyvárad a török foglalás korában 1660–1692*. Históriaantik Könyvesház, Budapest 2013, 15. 3. jegyzetben.

¹⁴⁴ Némethi Fekete István disputációjához Colomanus Justus néven írt héber köszöntőverset. Az ostrommal, illetve a békés elvonulással kapcsolatos tárgyalásokban is részt vesz. Lásd Eredics Péter: Johannes Cloppenburg professzor magyar könyvei. In: *Magyar Könyvszemle* 117 (2001) 112–117. Lásd még Bunyitai: *Nagyvárad a török foglalás korában*, 22.

forrás.¹⁴⁵ Marad tehát továbbra is a feltételezés, hogy Köleséri mellett lehetnek más segítők is a munkában, nevüket azonban még homály fedi. De mit is kellett Kölesérinek elvégezni?

Önéletírásának idevonatkozó fenti idézetében azt olvassuk: „az Eredetszerint való nyelveknek segítségével által, egy-néhány száz Sz. Írásbéli helyeket restituáltam az utólszori Editioban”. Ebben a leírásban nincs szó a Biblia végén található krisztologikus ószövetségi idézetlista összeállításáról. Szó sincs a széljegyzetek vagy magyarázatok szorgalmas megírásáról, ahogyan azt a szakirodalomban több helyen résztelesen kifejtve olvassuk. Viszont arról igen, hogy több száz bibliai igehelyet javított a Károli-kiadáshoz képest a héber és a görög alapján. Mindezt pedig a legutolsó szerkesztési fázisban. Ez távol áll attól, amit eddig neki tulajdonítottunk. Szenczi megjegyzése alapján pedig attól, amit a Váradi Bibliának eddig tulajdonítottunk.

A mai napig nem készült átfogó vizsgálat a Váradi Biblia javításainak volumenéről, így eddig ezzel kapcsolatban leírtak leginkább találgatások voltak.¹⁴⁶ Jelen tanulmányunk kereteit túlfeszítené egy tüzetes elemzés, de a Zsoltárok, Prédikátor, az Énekek éneke és a Kolossé levél szövegén elvégzett részletes vizsgálatom alapján, valamint bizonyos szövegrészek párhuzamos áttekintése nyomán néhány megalapozott megfogalmazást tehetünk a Váradi Bibliáról a Hanaui Bibliához való viszonyában.

Általánosságban elsőként a helyesírással kapcsolatban azt állapíthatjuk meg, hogy az újraszédés során a mássalhangzóval kezdődő szavak előtti névelőket a korábbi *az*-ról *a'*-ra javították, az *y* helyett *jj*-t, az *-ã* rag helyett *-an*-t, a *cz* helyett *cs*-t, az *atta* helyett *adta*-t írnak. Hasonlóan helyesírási változtatás az igekötőkkel kapcsolódó szavak kötőjeles megoldása, ami viszont rendszertelennek tűnik, mert hol a Hanauiban van egybeírva és a Váradiban kötőjellel, hogy

---

¹⁴⁵ Petrőczy Éva – Péntes Tiborc Szabolcs: i. m. 153.

¹⁴⁶ Példa lehet erre Petrőczy Évának a reprint kiadásban, majd külön is megjelent tanulmányának a Köleséri puritán széljegyzetekre vonatkozó megállapítása, melyeket megnézve látható, hogy a jelzett 1Móz 24-ben (is) a széljegyzetek azonosak a Hanaui Bibliában találhatók. Lásd Petrőczy Éva: A váradi biblia helye a magyar puritanizmus irodalmában. In: *Egyháztörténeti Szemle* 3 (2002), (40–44), 41–43. Egy újabb tanulmányban Péntes Tiborc Szabolcs az Ézsaiás első húsz fejezete alapján már megalapozottabb véleményt fogalmaz meg. Petrőczy Éva – Péntes Tiborc Szabolcs: i. m. 154–157.

fordítva, sőt ez utóbbiban megjelenik a névutók gyakori kötőjeles kapcsolása is. Bizonyos felsorolások vagy sorba szedett események esetében, mint például a teremtés napjai, a Hanai nagy iniciáléval kezdi a verseket, vagy fel sem tünteti az értelmi egymásutániságot, a Váradai római sorszámokat használ.

A szentírási szöveg tartalma tekintetében arányaiban nem hajt végre átfogó változtatást a revízió, mégis nagyon sok helyen találunk kicsiny változtatásokat, néhol erőteljesebb átdolgozást. A Zsoltárok könyve tekintetében ilyen a *psalmus* latinos szóhasználat lecserélése *zsoltárra* a feliratokban. Az ún. *hallel* zsoltárok feliratában lefordítja a *Hallelu Jah* kezdő felkiáltásokat,¹⁴⁷ illetve egy-egy szót másként fordít,¹⁴⁸ a 150. zsoltár utolsó versében a hébernek megfelelően az *Isten* helyett az *Úr* nevet használja,¹⁴⁹ és az elmaradt utolsó mondatot (*Dicséritek az Urat!*) is kiírja. Néhány zsoltárhoz azonban alaposabban hozzányúl, mint például a 19. és a 137. zsoltár esetében, melyekben az átdolgozás a héber szöveg pontosabb visszaadására törekszik, de hasonlóan nyúl a Prédikátor szövegén belül egyes szakaszokhoz is.

Megvizsgáltam ugyanakkor az Ószövetség, sőt az Újszövetség néhány úgynevezett nehéz textusát is, mint a Gen 49,10; Ex 3,14; Ex 4,24–26; Bír 17,1–4; Jób 19,25–26; Zsolt 8,6; Ézs 7,14; 53,1; Mt 11,12; Mk 6,20; Lk 17,20–21; Jn 1,18; 1Kor 7,36; Jel 13,18.¹⁵⁰ Ezek közül mindössze az isteni név kijelentésének szövegében (Ex 3,14), illetve a mennyek országának sajátos sorsát leíró újszövetségi szövegben (Mt 11,12) figyelhető meg változtatás a Váradai Biblia fordításában. Következésképpen nem csupán egyszerű stiláris javításokat, hanem alapos felülvizsgálatot, néhány helyen alapos átdolgozást, szinte újrarendítést láthatunk az ószövetségi szövegben, ami azonban nem szisztematikus és mindenre kiterjedő. Tehát Szenczi Kerész előszava szerényebb teljesítményt sejtet a valós munkánál.

A Váradai Biblia széljegyzeteivel kapcsolatban Naményi Lajos azt állapította meg, hogy az Énekek énekétől szaporodnak meg.¹⁵¹ Ez az állítás általánosságban nem állja meg a helyét, mert mind előtte, mind utána a Hanai Bibliával nagyjából azonos mennyiségű jegyzetet találunk. Naményi megjegyzésének

---

¹⁴⁷ Zsolt 111–113; 145–148 és 150.

¹⁴⁸ Zsolt 1,3; 46,4; 46,7; 74,1; 132,18; 150,1.6. Préd 8,9; 9,2.

¹⁴⁹ A Zsoltár itt a *יהוה*-t tartalmazza.

¹⁵⁰ Ezeknek a szövegeknek egy részét emeli ki Tóth Kálmán: *Bibliafordítás – Bibliamagyarítás*. Kálvin kiadó, Budapest 1994, 84–91., is, mint fordítási nehézségeket okozó szövegek.

¹⁵¹ Naményi Lajos: i. m. 24. Az állítást átvette Csernák Béla: i. m. 239.

igazságtartalma az, hogy az Énekek énekének első négy fejezetéhez a meglévő három jegyzeten kívül tizenhárom új jegyzetet fűz,¹⁵² ami igen jelentős kiegészítés. Az 5–8. fejezetekben azonban egy új széljegyzet sincs. Általánosságban a széljegyzetekkel kapcsolatban azt mondhatjuk, hogy a) átveszi a Hanai jegyzeteit,¹⁵³ b) pontosítja azok szövegét,¹⁵⁴ c) javítja a bennük lévő hibát,¹⁵⁵ d) kiegészíti a szöveget,¹⁵⁶ e) átírja a teljes jegyzetet,¹⁵⁷ f) lerövidíti a szöveget,¹⁵⁸ g) új jegyzetet hoz¹⁵⁹ és h) törli a jegyzetet.¹⁶⁰ Mivel a Hanai Biblia jegyzeteiben is markánsan megjelenik a krisztológiai irányultság, a bekerült új jegyzetekben pedig nem domináns ez a vonal, így a Váradi Bibliát vagy jegyzeteit nem nevezném coccejánus teológiai revízióknak.¹⁶¹ A jegyzeteken kívül azonban igen jelentősen megnőtt a lapok szélén található bibliai keresztthivatkozások száma, ami a tartalmi és teológiai eligazodáshoz nyújt elengedhetetlen segítséget az olvasónak. A jegyzetanyagot átnézve ez önmagában egy hatalmas munka, ami nem egyszerű lektori feladat, hanem valódi biblikus szakember szükséges hozzá, hiszen fordítási kérdések eldöntéséhez is megfogalmaz szempontokat.¹⁶²

A Váradi Biblia végén Kölesérinek tulajdonított ószövetségi krisztologikus textusok *Laistroma*¹⁶³ mellett található szómagyarázati *Registrom* nem ennek a

¹⁵² Énekek 1,5b; 1,6c.d; 1,16f; 2,4a; 2,6b; 2,7c; 2,14d; 2,15e; 3,11a; 4,2a.b; 4,12c.

¹⁵³ Melyek alapvetően a Vizsolyi Biblia eredeti jegyzetanyagát jelentik.

¹⁵⁴ Pl. Préd 1,15g-ben *informallya* helyett *oktattyta*; 2,1a-ban és 9 *caputban* helyett *részben*; 3,2a-ban *providenciájával* helyett *gondviselésével*; 9,16g-ben *erősség* helyett *Argumentum*; Zsolt 148,7b-ben *sárkányok* helyett *cethal*.

¹⁵⁵ Préd 7,22i-ben *az mi erőtlenségünket felség által* értelmetlen befejezését *a' mi erőtlenségünket felsegéli* formában korrigálja.

¹⁵⁶ Pl. Énekek 7,13c; Préd 10,13i; Zsolt 73,7a.b; 76,5a; 108,1a; 132,17e; 138,1a.

¹⁵⁷ A Kolossé 2. részének jegyzetei.

¹⁵⁸ Kol 1,23 m; ,28; 1,29 p.

¹⁵⁹ Ez a leggyakoribb: Pl. Zsolt 46,7a; 48,15b; 106,20a; 107,27a; 108,1a; 112,9a; 119,30a.37c.43d.54b.84b.96d.106a.164d; 141,10†; 148,14c.d; 149,9c; 150,1a. stb., de lásd 152. jegyzet az Énekek énekéhez.

¹⁶⁰ Zsolt 68,15; Kolossé 4. részében.

¹⁶¹ Lásd erről Petróczi Éva – Péntes Tiborc Szabolcs: i. m. 154.156.

¹⁶² Zsolt 46,7†; 148,7b; Préd 10,13i; Énekek 7,13c;

¹⁶³ „Az O Testamentumból, Christus és Apostoloc által, Uj Testamentumban citált bizonyságoknac Laistroma, mellyec ide az O Testamentumi könyveknek rendi szerént a' végre szedegettettenec öszve, hogy a' kegyes Olvasóc eszkebe vegyéc, hogy azoc az ígéretec, jövendölésé, és

Bibliának a sajátja, mert azt a Hanai Biblia is tartalmazza Károli *Elöljáró beszéde* és a tartalomjegyzék között.

Mindezek alapján újra fel kell tenni a kérdést, vajon három év alatt végre lehetett-e hajtani egy ilyen revíziót? A 21. századi Revideált Újfordítás elkészítésének tempójával összevetve, ami kb. 25–30 ember munkájaként a kigondolástól a kézhezvételig öt év alatt jelent meg,¹⁶⁴ azt mondhatjuk, hogy igen. De biztos, hogy nem egyvalaki, hanem többen dolgoztak rajta,¹⁶⁵ és nem biztos, hogy Köleséri volt a legjelentősebb, jobban mondva a legtöbbit dolgozó munkatárs ebben a vállalkozásban. Bárhogy is volt, ez a munka a Várad Kollégium korának és biblikus szakembereinek legjelentősebb szellemi terméke. Egyben sajátos hatyúdala is, hiszen a kiadás közben, 1660 augusztusának végén a török elfoglalta a várost és hadisarc fejében a kinyomtatott íveket és a további nyomtatáshoz szükséges eszközöket Kolozsvárra vitték, és ott fejezték be a nyomtatást.¹⁶⁶ A várost védő harcokat túlélő diákok és tanárok pedig Debrecenbe költöztek. Ezzel lezárult a várad schola és az ottani héberoktatás története.

Mi lett volna, ha... (összefoglalás)

Pedig a negyedik korszakban, Tofeus Mihály invenciózus pedagógiai módszerei révén nemzetközi szintre emelték a héber-nyelvoktatást, ami Köleséri beszámolója szerint jó fogadtatású volt a diákok körében is. Várad tragédiája egy olyan helyzetet és tradíciót számolt fel, ami a Püspöki és Martonfalvi tevékenysége nyomán nemcsak tovább élhetett volna, de Martonfalvi debreceni pedagógiai és oktatásszervezési reformjait látva újabb lendületet kaphatott volna. Ennek két nagyon fontos pillére volt, ami minden bizonnyal Váradon is megvalósult

---

példázatot az Új Testamentumnak tanítása szerént bé-tellyesedenec, mellyec az O Testamentumban meg-irattattanac.”

¹⁶⁴ A bibliaolvasóktól beérkezett javaslatokon túl egy-egy ószövetségi és újszövetségi elsődleges és másodlagos revizor, szupervizor, szöveggondozó bizottság, olvasószervező, nyelvi lektor, elsődleges és másodlagos szerkesztő, összesen kb. 25–30 ember dolgozott a revízióon. Az egész folyamatról és a RÚF Ószövetséget érintő változtatásairól lásd Kustár Zoltán: *A protestáns Revideált újfordítású Biblia (RÚF 2014) ószövetségi részében végzett módosítások. Elvek, eredmények, tartalmi indoklások* (DÓTTF 7). DRHE, Debrecen 2017.

¹⁶⁵ Lásd Péntes in Petrőczy Éva – Péntes Tiborc Szabolcs: i. m. 153–157.

¹⁶⁶ A nyomtatás ma ismert részleteiről lásd Péntes in Petrőczy Éva – Péntes Tiborc Szabolcs: i. m. 158.

volna. Egyrészt annak az áldatlan állapotnak a felszámolása, hogy a tanárok csak két, legfeljebb három évig maradtak a scholában, hiszen ezáltal az adott feladatra külföldön drága pénzen kitanított tehetséges nyelvészek és bibliikusok az oktatás és a tudomány terén is kiteljesedhettek volna, ami a tehetséges utánpótlás felkarolásához és kiképzéséhez, valamint a hazai teológia magasabb szintre emeléséhez vezetett volna. Másrészt lehet, hogy a Martonfalvi és Apafi Mihály közötti bizalmi viszony Váradon még jobb eredményre vezetett volna, mint Debrecenben, lévén hogy a fejedelem a schola alumnusa volt, így a professzori állás és a peregrináció támogatása mellett további fejlesztések is várhatók lettek volna.

Összegezve kutatásunkat elmondhatjuk, hogy a váradi schola történetében a héber nyelv oktatása egy sikertörténet volt, ami számos héberhez jól értő kútfőt adott a református egyháznak, akiknek egy része továbbadta külföldön megerősödött – héber köszöntőversekben is bizonyított – tudását, és ami végül egy bibliakiadásban csúcsozott ki. Ha nem is beszélt minden váradi diák és tanár héberül, megszerzett tudásuk a korabeli református kollégiumok összehasonlításában vezető helyet foglalt el. S mi lett belőle... ahogy Köleséri kesereg felette:

„Oda vagyon a' Magyar Birodalomban a' mi-második Jerusálemünk, pogány-kézre jutott leg-nemessebb Végházunk, nincsen már több Váradunk.”¹⁶⁷

	név	héberoktatás időtartama	carmenírás	
			helye	ideje
1	Károlyi Péter	1657–1658	-	-
2	Kassai Zsigmond	1580–1582	-	-
3	Alvinci Péter	1603–1604	-	-
4	Szilvásújfalvi Anderkó Imre	1607–1610	-	-
5	Kismarjai Veszelin Pál	1625–1627	Bréma	1625
6	Debreceni Simonides Gáspár	1631–1633	Frankfurt	1626
7	Székelyhídi Tofeus Mihály	1650–1651	Sárospatak	1652
8	Köleséri Sámuel	1657–1659	Nagyvárad	1650
9	Püspöki Szilágyi János	1659–1660	Nagyvárad	1650
10	Martonfalvi György	1659–1660	Utrecht Franecker	1656 1658

¹⁶⁷ Köleséri Sámuel: *Bánkódó lélek nyögési*. Rosnyai János, Sárospatak 1666, Q 3r., Q. 4v. (RMK I. 1039). <https://mek.oszk.hu/03900/03915/03915.pdf> (2021. 02. 26.).